

İslam'ın Erken Döneminde Şam Bölgesindeki Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu ve Bizans (Doğu Roma) Toprak Sisteminin Etkisi*

Halil İbrahim Yılmaz**

Lugatte “ordu, askerî birlik” anlamlarına gelen *cünd* (çoğulu: *ecnâd*), terim anlamıyla daha çok erken dönem İslam tarihinde Şam bölgesinde tesis edilen askerî-idarî bölgeleri ifade etmek için kullanılmıştır. Ninevâ (Ninova) savaşında Sâsânîler’i mağlup ederek bu bölgede yeniden hâkimiyet kuran Bizanslılar’ın elinde bulunan Şam bölgesi, müslümanların yaptıkları fetih hareketinin ardından İslam topraklarına dahil olmuştur. Fethinden sonra Şam bölgesinde başlangıçta Ürdün, Filistin, Dımaşk ve Humus cündleri kurulmuş, Emevîler döneminde ise bunlara beşinci cünd olarak Kinnesrîn eklenmiştir. İslam hâkimiyetindeki topraklar arasında yalnızca Şam bölgesinde uygulandığı tespit edilen cünd taksimatı, Abbâsîler döneminde de bazı değişikliklere uğramış, süreç içerisinde (özellikle Haçlı seferlerinin getirdiği kargaşa ortamıyla birlikte) dağılmaya yüz tutmuş ve zamanla bu uygulama terkedilmiştir. Bu makalede Şam cündlerinin ne zaman kurulduğu, ne tür değişiklikler geçirdiği, kapsamı ve bünyesindeki yerleşim yerleri ve ekonomik durumuna dair ayrıntılı bir araştırma yapılmıştır. Bununla birlikte cünd sisteminin, köken ve oluşum itibarıyla ilk defa müslümanların teşkil ettikleri bir idarî sistem mi, yoksa yapısal anlamda önceki Bizans sisteminden mülhem mi sürdürüldüğü sorusunun yanıtı aranmaya çalışılmıştır. Sonuçta cünd sisteminin kuruluşunda kendi dinamiklerinin yanı sıra, birçok benzer yönlerinin bulunmasından dolayı önceki Bizans askerî-idarî sisteminden istifade edildiği tespit edilmiştir.

Anahtar kelimeler: İslam tarihi, Bizans, cünd, ecnâd, Şam, toprak sistemi.

* TDV İslam Araştırmaları Merkezi Araştırma Yetiştirme Projesi (AYP) kapsamında bu makalenin bütün yazım sürecini titizlikle takip eden Doç.Dr. Berat Açıl’a, makaleyi okuyarak katkıda bulunan Prof.Dr. Levent Öztürk’e ve Dr. Halil İbrahim Hançabay’a teşekkürlerimi sunarım.

** Arş.Gör., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
ORCID 0000-0001-9607-2794 hibrahimyilmaz@sakarya.edu.tr

Giriş

Hız. Peygamber zamanında başlayıp dört halife döneminde hızlanan İslam fetihleriyle birlikte müslümanlar, Bizans¹ ve Sâsânî gibi dönemin büyük devletleriyle karşı karşıya gelmiş ve bu devletlerin hâkim olduğu coğrafyaları büyük ölçüde ele geçirmiş; böylece bu bölgeler, yeni bir idarî sistemle karşı karşıya kalmışlardır. Bu makalenin konusunu, müslümanlar tarafından fethedilen ilk yerlerden biri olan Şam bölgesinde (Suriye, Ürdün, Filistin, Lübnan ve Türkiye'nin güney sınırlarının bir kısmını içine alan bölge) uygulanan ve *cünd* (çoğulu: *ecnâd*) adı verilen askerî-idarî sistem oluşturmaktadır. Fethedilen bu bölgedeki toprak taksimatının ve bu yeni sistemin kuruluşunun arka planının idarî ve askerî açıdan incelenmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda İslam tarihi ve Bizans kaynakları incelenecek, ayrıca modern çalışmalarda konuyla ilgili öne sürülen görüşler dikkate alınarak müslümanların benimsediği bu yeni toprak sisteminin özellikleri üzerinde durulacak ve Bizans uygulamalarıyla mukayesesi yapılacaktır. Nihayetinde Bizans'ın Suriye bölgesinde uyguladığı idarî sistemden, müslümanlar tarafından bu bölgenin fethinin ardından oluşturulan cünd sisteminin kurulmasında ne ölçüde istifade edildiğinin izi sürülecektir. Nihayetinde müslümanların, bu bölgenin önceki idarî yapısını bütünüyle değiştirmedeği ve uygulanan yeni sistemin, Bizans sistemiyle ortak yönlerinin bulunduğu iddia edilecektir.

Müslümanların, ilk fetihlerle birlikte Şam bölgesinde oluşturdukları askerî-idarî yapıyı ifade eden cünd sistemine, tespit edildiği kadarıyla temas eden ilk tarihçi Belâzürî'dir (ö. 279/892). Erken dönem İslam fetihlerine dair ilk yazılan eserlerin başında gelen *Fütûhu'l-büldân* adlı kitabında Belâzürî, Şam bölgesinde "cünd" olarak nitelendirilen bölgelerin altında hangi şehirlerin bulunduğu dair ulaştığı farklı rivayetleri aktarmıştır. Belâzürî, burada asker ve ordu bulunan her yere "cünd" diyenlerin yanında -genel kabule göre- Filistin, Dımaşk, Ürdün, Humus ve Kınnesrîn'in her birinin müstakil birer cünd olduğunu ifade eden bir rivayet nakletmektedir. O ayrıca bazı Emevî ve Abbâsî halifelerinin, tesis edilen bu cündler üzerinde ne tür değişiklikler yaptıkları hakkında da bilgi vermektedir.² Belâzürî'nin, incelediğimiz mesele

1 Makalenin tamamında kullanılan "Bizans" ifadesi, aslında o dönemdeki devletin tam karşılığı olmamakla birlikte modern araştırmacılar tarafından galat-ı meşhur olarak kullanılmadığı için tercih edildi. O dönemdeki halkın kendilerini ve devletlerini tanımladıkları kullanım, "Roma" (Müslümanların isimlendirmesiyle "er-Rûm") idi. Buna alternatif olarak önerilen ve batıdaki "Roma"dan ayırt etmek için kullanılan "Doğu Roma" ifadesi de -'Bizans' kadar olmasa da- geç bir isimlendirme olduğu ve pek yaygınlık kazanmadığından (açıklayıcı olması için başlıkta ve Bizans ifadesinin geçtiği ilk yerin haricinde) metinde kullanılmadı.

2 Belâzürî, *el-Büldân*, s. 154.

hususunda âdeta bir zaman çizelgesi şeklinde bu denli bütüncül bir malumat vermesi, konunun anlaşılması noktasında önemli bir yere sahiptir.

Belâzürî'den bir asır sonra yaşamış olan Mes'ûdî (ö. 345/956), cünd sisteminde temas eden bir diğer tarihtir. Ancak Mes'ûdî'nin konumuz açısından asıl önemi, Belâzürî'den farklı olarak Bizans *thema* sistemi hakkında ayrıntılı olarak bilgi vermesi ve konuyu anlattığı bölümün başında bu sistemin, müslümanların sahip olduğu Şam bölgesindeki cünder gibi birer askerî-idarî yerleşim birimi olduğunu söylemesidir. *et-Tenbîh ve'l-işrâf* adlı eserinde bu konuyu müstakil bir başlıkta ele alan Mes'ûdî, *bünûdü'r-Rûm* (*bend/bünûd*: "sancak, büyük bayrak") olarak belirttiği ve on dört kısma ayırdığı Bizans'ın bu idarî bölgelerini ayrıntılı olarak incelemektedir.³

İslam coğrafyacılarının yazdıkları kitaplarda, Şam bölgesinde bulunan cünderin neler olduğu ve bunların sınırları hakkında çeşitli bilgiler verilmektedir. Coğunlukla Şam başlığı altında bu bölgenin idarî yapısı anlatılırken, burasının beş cünde ayrıldığı (Filistin, Ürdün, Dımaşk, Humus ve daha sonra eklenecek olan Kınnesrîn) ve bu cünderin alt birimlerinde hangi şehirlerin olduğu açıklanmıştır. Bu cünder hakkında malumat veren coğrafyacıların başında İbn Hurdâzbih,⁴ Ya'kübî,⁵ İbn Rüste,⁶ İstahrî,⁷ İbn Havkal,⁸ İbnü'l-Fakîh,⁹ Bekrî¹⁰ ve Yâkût el-Hamevî¹¹ gelmektedir. Bu müelliflerin konuyla ilgili verdikleri bilgilerin, birkaç husus hariç neredeyse birbiriyle örtüştüğü söylenebilir. Zikredilen eserlerin bir kısmında Şam bölgesindeki cünderin, yıllık gelirlerine ait bilgiler de verilmiştir. Coğrafya kitaplarının dışında özellikle ilk dönemlerde yazılan Arapça sözlüklerde konumuzla ilgili önemli bilgilere ulaşılmıştır. Bu sözlüklerde cünderin etimolojik bilgisinin yanında, bu kavramın tarihî yönüne de işaret edilmiştir. Yine fütihat eserlerinde, genel tarih kitaplarında, şehir ve bölge tarihlerinde konuyla ilgili birtakım bilgiler bulmak da mümkündür.¹²

3 Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 150-60.

4 İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 75-79.

5 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 160-68, 194.

6 İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 105.

7 İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 55.

8 İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 165.

9 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 153, 156, 160-61, 165, 393-94.

10 Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 461.

11 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 103; III, 312.

12 Burada şu noktaya işaret edilmelidir: Çalışmanın devamında da değinileceği üzere *-themanin* da askerî birlik için kullanılmasına benzer şekilde- cünd ifadesi, askerî-idarî yerleşim birimini belirtmek için kullanılmasının yanında ordu (*ceyş*) anlamında da kullanıldığından bu metinlerdeki bağlamına dikkat etmek gerekmektedir (Mesela

Yakın zamanda Bizans *themaları* ile cünd sistemlerinin detaylı bir mukayesesini yapan en önemli araştırmacı, İslam öncesi Arap-Bizans ilişkileri üzerine uzmanlığı ile bilinen İrfan Şahid'dir (ö. 2016). Şahid, konuyla ilgili çalışmalarının ilkinde etimolojik olarak cünd terimini incelemiş, Şam bölgesinde oluşturulan cünd/ecnâd sistemi hakkında tespit ve değerlendirmelerini dile getirip *thema* ile ortak yönlerine dikkat çekmiştir.¹³ Şahid, genel bir çerçeveye sunan bu çalışmasının ardından konunun takibini sürdürmüş ve Şam bölgesinde -cündlerin de temelini oluşturan- bir *thema* sisteminin Herakleios tarafından tesis edildiğini ileri sürdüğü ve bu hususla ilgili tartışmalara ayrıntılı bir şekilde yer verdiği bir makale serisi¹⁴ kaleme almıştır.

İrfan Şahid'den sonra cünd meselesine temas eden diğer bir araştırmacı da John Haldon'dur. VII. yüzyıl Bizans tarihi üzerine uzmanlığıyla bilinen Haldon, Şam bölgesinde Persler'e karşı elde edilen zaferin ardından Bizans'ın burada tesis ettiği sistem ile daha sonra bu bölgeye hâkim olan müslümanların benimsedikleri askerî-idarî sistemlere dair Şahid'in ileri sürdüğü görüşleri bir çalışmada tenkit etmektedir.¹⁵

Bunun yanında bazı ansiklopedi maddelerinde de cünd sisteminin kökenine temas eden bilgiler mevcuttur. Mesela *The Encyclopaedia of Islam*'daki "Djund" maddesi¹⁶ ile *MEB İslam Ansiklopedisi*'ndeki "Cünd" maddesinde¹⁷ konuyla ilgili genel bilgiler verilmiş, cünd sisteminin, *thema*dan taklit edilerek müslümanlar tarafından oluşturulduğu iddia edilmiştir.

Thema sistemi ile Osmanlı timar sistemi arasında hem etimolojik hem de oluşum açısından birçok ortak yön olduğunu tespit eden Yücel Öztürk'ün çalışması,¹⁸ *themanın* tarihî gelişimi hakkında mufassal bilgiler vermektedir. Fakat bu makalede *themanın* kurulduğu miladi VII. yüzyıldan Osmanlı'da timar sisteminin oluşturulduğu döneme kadar olan süreçte müslümanların ilk İslam fetihlerinin hemen ardından teşkil ettikleri cünd sistemine hiçbir şekilde temas edilmemektedir. Bu sebeple *thema* ve cünd sistemlerinin

---

çoğunlukla toprak sistemi olarak cünd kavramının çoğulu olarak ecnâd; askerî bir birliği yani orduyu ifade etmek üzere ise cünüd kelimesinin kullanımı yaygın olsa da bazan bu iki kullanım birbirine karışmaktadır).

13 Şahid, "The Jund System in Bilad al-Sham", II, 45-52.

14 Şahid, "Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic", s. 391-406; "Heraclius and the Theme System: Further Observations", s. 208-43; "Heraclius and the Unfinished Themes of Oriens: Some Final Observations", s. 352-76; "The Thematization of Oriens: Final Observations", s. 192-249.

15 Haldon, "Seventh-Century Continuities and Transformations", s. 379-423.

16 Sourdel, "Djund", s. 601-602.

17 "Cünd", III, 239.

18 Öztürk, "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması", s. 157-208.

mukayeseli olarak incelenmesi, aradaki bu boşluğu gidermeye yardımcı olacaktır.

Bütün bu araştırmalara ilaveten Bizans ve müslümanların askerî-idarî toprak sistemine kısmen değinen bazı çalışmalar da mevcuttur.¹⁹ Buraya kadar zikredilen çalışmalara bakıldığında her ne kadar yabancı literatürde cünd sisteminin oluşumuna ve Bizans sistemleriyle mukayesesine dair sınırlı da olsa bazı çalışmaların bulunmasına rağmen Türkçe literatürde konuyla ilgili henüz müstakil bir çalışmanın yapılmadığı görülmektedir.²⁰ Bu makalede, konuyla ilgili mevcut iddiaları değerlendirmenin yanında Türkçe literatürdeki boşluğu da doldurmak hedeflenmektedir.

Şam Bölgesinde Bizans İdaresi ve Toprak Sistemindeki Değişiklikler

Geç dönem Roma tarihine bakıldığında oldukça sık yapılan savaşların getirdiği zorunluluktan dolayı sınır değişikliklerinin sıkça yaşandığı yerlerin başında şüphesiz doğu sınırı gelmekteydi.²¹ Kafkaslar, Doğu Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasının içerisinde bulunduğu sınır hattı, Romalılar ve Persliler arasında tarih boyunca sıkça değişmiştir. Milattan sonra 395 yılında Roma'nın ikiye ayrılmasına sebep olan Kavimler göçü, Doğu Roma'nın (Bizans) uzun yıllar bu akınlarla mücadele etmek zorunda kaldığı bir mesele olmuştur. Bizans'ın temellerini sarsan bu çalkantılara çözüm olarak İmparator Diocletianus (284-305), yeni bir sistemi yürürlüğe koymuştur. Onun bu yeni sistemi üzerinde halefleri tarafından da çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Birkaç yüzyıl içerisindeki dönüşüm ve değişimlerle birlikte VI. yüzyılın eşliğinde "Diocesis Orientis/The Diocese of the East" yani doğu

19 Walter E. Kaegi'nin Bizans imparatoru Herakleios biyografisi ile (W.E. Kaegi, *Heracilius, Emperor of Byzantium*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002) ilk İslam fetihleri üzerine yazdığı kitabı (W. E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992), Michael Bonner'in Arap-Bizans ilişkileri hakkındaki çalışması (Michael Bonner, *Arab-Byzantine Relations in Early Islamic Times*, New York: Routledge, 2017), John Haldon'un daha çok VII. yüzyıl Bizans'ı üzerine kaleme aldığı çalışmaları (John Haldon, *Byzantium in the Seventh Century* [gözden geçirilmiş baskı], Cambridge: Cambridge University Press, 1997; *Byzantium at War AD 600-1453*, New York: Routledge, 2011), Treadgold'un Bizans'ın kültürel ve askerî yapısına dair incelemeleri (Warren Treadgold, *Byzantium and Its Army (284-1081)*, Stanford: Stanford University Press, 1995) bu çalışmalara örnek olarak gösterilebilir.

20 Erken dönem İslam tarihinde toprak sistemi üzerine Mustafa Demirci'nin doktora tezi genişleterek kaleme aldığı kitabı (*İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul: Kitabevi, 2003) bulunsa da burada çalışmamızın bizzat konusuyla ilgili olan askerî bölge yapılanmasından ziyade, İslam arazi hukukuyla ilgili olan toprak mülkiyeti, iktâ, toprak vergileri-gelirleri ve benzeri konular ele alınmıştır.

21 Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, s. 1.

vilayetleri olarak isimlendirilen bu bölgede şöyle bir tablo ortaya çıkmıştır: Palestina I, Palestina II, Palestina III, Arabia, Phoenicia I/Paralia/Maritima, Phoenicia II/Libanesis, Syria I, Syria II/Salutaris, Euphratesia, Osroene ve Mesopotamia²² (bu idarî birimler ve altında bulunan yerleşim yerleri için bk. Ek 2). I. Iustinianos (527-565) reformları neticesinde *dioeceler* kaldırılmış, *thema* sisteminin temelleri atılmaya başlanmıştır. Fakat bu dönemde tam olarak bir nizamî düzene geçilmemiş ve bu yıllar, bir geçiş aşaması niteliğinde kalmıştır.²³ Kavimler göçünün etkisinin hafiflediği süreçte ise bu sefer Sâsânî akımları başlamış, Herakleios (610-641) dönemine gelindiğinde ise doğu eyaletlerinin büyük bir kısmı tamamen elden çıkarak Sâsânî hâkimiyetine geçmiştir.

Herakleios bu süreçte kaybettiği yerleri yeniden hâkimiyetine almak için yeni bir açılıma giderek öncelikle Anadolu'yu, başlarında *strategos* adlı yöneticilerin idare ettiği *thema*²⁴ adı verilen dört büyük askerî-idarî bölgeye ayırmıştır. Şartların getirdiği bu zorunluluktan dolayı *themanın* ilk kurumsal fonksiyonunun askerî nitelikte olduğu söylenebilir.²⁵ Kurulan ilk *themalar*; Armeniakon, Opsikion, Anatolikon ve Thrace'dir.²⁶ Herakleios'un temellerini attığı kabul edilen *thema* sistemi, yıllar içerisinde bölünerek daha da çeşitlenecek ve Ortaçağ Bizans Devleti'nin bel kemiğini oluşturacaktır.²⁷

Doğu eyaletleri, yaklaşık yirmi yıl boyunca Sâsânîler'in hâkimiyetinde kaldıktan sonra 628 yılında Herakleios'un, Persleri mağlup etmesiyle yeniden Bizans topraklarına dahil olmuştur.²⁸ Herakleios'un Anadolu'da tesis ettiği *themaların*, bu bölgelere yeniden hâkim olmasından İslam fetihlerine kadarki süre zarfında (628-636) aynı şekilde Suriye ve Mısır bölgesinde uygulanıp uygulanmadığı konusu tarihçiler tarafından tartışılmıştır. Mesela Vasiliev'e göre Herakleios her ne kadar Persler'e karşı parlak bir zafer

22 Jones, *The Cities*, s. 543-47; Shahid, "Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic", s. 389.

23 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 68.

24 *Thema* kavramının etimolojisi Bizans araştırmacıları tarafından uzun tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu konuyla ilgili müstakil bir çalışma kaleme alan Öztürk'e göre Osmanlı tımar sisteminin oluşmasında etkisi bulunan *thema* kelimesinin kökeni, Turan menşeli olarak Peçenekler'deki tümen kelimesinden Bizans diline geçmiştir (bk. Öztürk, "Tımar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması", s. 157).

25 Öztürk, "Tımar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması", s. 168.

26 "Theme", s. 2034-35.

27 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 99. *Thema*'ların ortaya çıkışı, problemleri ve ilk yüzyıllarındaki gelişimi hakkında ayrıca bk. Keçiç-Güneş, "Bizansın Anadolu'daki Yeni Düzeni", s. 95-107; Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsî -Bizans Mücadelesi*, s. 33-38.

28 Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 96.

kazanarak Suriye ve Mısır bölgesini yeniden ele geçirmişse de kısa bir süre içinde bu yerleri Araplar'a kaptıracağı için *thema* sistemini bu bölgelerde uygulamaya fırsat bulamamıştır.²⁹ Konuya dair ayrıntılı araştırmalar yapan İrfan Shahid ise Herakleios'un Şam bölgesinde, Anadolu'daki *themaların* kurulmasından da önce "tamamlanmamış Oriens/Şam themaları" (the unfinished themes of Oriens/oriental themes) olarak belirttiği bir askerî-idarî sistemin bulunduğunu iddia etmektedir.³⁰ Shahid, Şam bölgesindeki bu Bizans *themalarının*, Anadolu'daki *themalardan* daha küçük olduğunu, dolayısıyla Anadolu'dakilerin coğrafi olarak daha geniş olduğunu söylemektedir.³¹

Sâsânî istilasından önce on bir adet olan Bizans'ın Şam bölgesindeki eyaletlerinin, Herakleios'un bu bölgeyi yeniden ele geçirmesinin ardından *themalaştırıldığı* (*thematization*)³² iddia eden Shahid'e, John Haldon bazı argümanlar ileri sürerek karşı çıkmaktadır. Bu terimlerin kökeni ve etimolojisinin hâlâ belirsizliğini sürdüğünü belirten Haldon'a göre Şam bölgesindeki cündlerin, Shahid'in belirttiği gibi Herakleios tarafından kısa süreliğine kurulan *themaların* değil, Phoenice Libanensis, Arabia ve üç Filistin bölgesinin düklerinin yönetimi altında bulunan önceki sistemin devamı olması daha muhtemeldir.³³ Bunlara ilave olarak Haldon, İslam'ın gelişinden önce Şam bölgesinde askerî-idarî bir sistem bulunsa da bu yapının, cünd sistemine bir temel teşkil edip etmediğini söylemenin zor olduğunu belirtmektedir. Bunun sebepleri arasında ise Bizans'ın bu coğrafyadaki son yıllarına ait bilgilerin pek az olması ve yine bu konuya dair Arapça kaynaklardaki bilgilerin çoğunluğunun dokuzuncu asırdan sonra kaleme alınmasından dolayı bu rivayetlerin şüphe barındırmasını zikretmektedir.³⁴

Özetlenecek olursa Sâsânî istilasına kadar Şam bölgesindeki Bizans hâkimiyetine dair nakledilen bilgiler çoğunlukla bir bütünlük taşısa da Bizans'ın bu bölgeye yeniden hâkim olmasından müslümanların burayı fetihine kadar geçen beş-on yıllık süre zarfı için aynı şeyi söylemek mümkün görünmemektedir. Çalışmamızın odak noktası olan cünd meselesinden kopmamak adına bu tartışmaları şimdilik burada sonlandırmak istiyoruz.

29 Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, s. 267.

30 Shahid, "Heraclius and the Unfinished Themes of Oriens: Some Final Observations", s. 352-76.

31 Shahid, "Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic", s. 397.

32 Shahid, "The Thematization of Oriens: Final Observations", s. 192-249.

33 Haldon, *Byzantium*, s. 215-16, dn. 27.

34 Haldon, "Seventh-Century Continuities and Transformations", s. 422.

Cünd Sistemi: Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Kapsamı

Cünd kelimesi (çoğulu: cünûd ve ecnâd), sözlükte ilk mânası itibariyle “askerî birlik, ordu” anlamlarına³⁵ gelmekte olup bu anlamındaki kullanımının çoğulunu ifade etmek için genellikle “cünûd” tercih edilir. Yine “ordu, birlik” anlamıyla irtibatlı olarak Kur’an’da yirmi dokuz yerde cünd/cünûd kavramı geçmektedir.³⁶ Cündün, bu mânasının yanında makalenin de ana konusunu oluşturan “askerî-idarî bölge” anlamı da bulunmaktadır. İçerisinde birçok şehir ve köyü barındıran büyük bir eyalet konumunda olan cündlerin, bir idarî sistem olarak yalnızca Şam bölgesinde uygulandığı görülmektedir. Erken dönemde yazılan Arapça sözlüklerde, bu anlamdaki cündün çoğulu “ecnâd” olarak zikredilmiş ve ilgili maddelerde Şam cündlerinin (*ecnâdü’ş-Şam*) vurgusu yapılarak bu cündlerin hangileri olduğu belirtilmiştir.³⁷

Cündlere dair kaynaklarda verilen bilgilere genel olarak bakıldığında cündlerin sayısına, coğrafi konumuna, sınırlarına ve belirli dönemlerde geçirdiği değişimlere ve ekonomik gelirlerine yer verilmektedir.

Bilindiği kadarıyla cünd sisteminin farkında olarak bu konuya ilk değinen tarihçi Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî’dir (ö. 279/892).³⁸ O, *Fütûhu’l-büldân* adlı eserinde “cünd” sisteminin isimlendirilmesi meselesine yer vermekte ve bu konu hakkında kendisine ulaşan farklı bilgileri aktarmaktadır. İki başlıkta toplayacağımız bu görüşlerin ilkinde göre içerisinde birçok yerleşim birimini hâvi olan başta Filistin olmak üzere Dımaşk, Ürdün ve Kınnesrîn’in de içinde bulunduğu Humus, toplamda dört müstakil cünddür. Bu görüşte Kınnesrîn’in bilhassa zikredilmesinin sebebi, Kınnesrîn’in başta Humus’a bağlı iken sonraki süreçte beşinci cünd olarak ayrılacak olmasıdır. Diğer görüşte olanlar ise cünd isminin, özel olarak bir yeri tanımlamak için değil, yukarıda da belirtildiği üzere -sözlük anlamı itibariyle- ordusu (cünd/çoğulu: cünûd) bulunan ve ordunun da erzakını kendisinden aldığı yerler için kullanıldığını kabul etmektedirler.³⁹

Belâzürî, cündün terminolojik kullanımına dair bu iki görüşün ardından, cünd sisteminin, kendi dönemine kadarki süreç içerisinde yaşadığı değişim ve dönüşümler hakkında başka bir bilgi daha aktarmaktadır. Muhtemelen Emevîler dönemine kadar dörtlü bir ayırımla taksim edilen Şam cündlerine,

35 Halil b. Ahmed, *Kitâbü’l-Ayn*, VI, 86, 158.

36 İlgili âyetlerin tamamı için bk. Abdülbâki, *el-Mu’cemü’l-müfehres*, s. 219-20.

37 Ezherî, *Tehzîbü’l-luga*, X, 348; Cevherî, *es-Sihâh*, II, 460; İbn Sîde, *el-Muhkem*, VII, 333; İbn Manzûr *Lisânü’l-Arab*, III, 132.

38 Shahîd, “Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic”, s. 392.

39 Belâzürî, *el-Büldân*, s. 154.

Emevîler'in ikinci halifesi Yezîd b. Muâviye'nin (60-64/680-683) hilafetinde müstakil bir cünd daha eklenmiştir. Kınnesrîn, ilk başta Humus cündüne bağlı bir yerleşim yeri iken bu dönemde Antakya, Menbiç ve çevresindeki yerlerin de eklenmesiyle ayrı bir cünd haline getirilmiştir.⁴⁰ Böylelikle Filistin, Dımaşk, Ürdün ve Humus'tan sonra Kınnesrîn'in de dahil olması neticesinde Şam bölgesinde toplam beş cünd oluşmuştur. Yine Belâzürî'nin naklettiğine göre Emevîler döneminde cünderle ilgili yapılan diğer bir değişiklik ise Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) döneminde gerçekleşmiştir. Kardeşi Muhammed b. Mervân'ın teklifiyle Halife Abdülmelik, başlangıçta Kınnesrîn cündüne bağlı olan Cezîre'yi ayırarak ayrı bir bölge haline getirmiş, böylece bu bölgedeki askerler, erzaklarını buranın haraç gelirlerinden almaya başlamışlardır.⁴¹

Belâzürî cünderin, Emevîler döneminde geçirdiği dönüşümleri aktardıktan sonra kendi yaşadığı dönemdeki cünd sisteminde ne tür değişikliklerin yapıldığı hususunda oldukça değerli bilgiler aktarmaktadır. Ona göre Hârûnürreşîd (170-193/786-809), halife olunca Kınnesrîn'i, Antakya ve Menbiç'ten ayırarak tek bir cünd haline dönüştürdü. Bunun ardından Menbiç, Dülûk, Ra'bân, Kûrus, Antakya ve Tizin'i ise birleştirerek bunlara "savunma/sığınak" şehirleri anlamında "Avâsım"⁴² adını verdi. Hârûnürreşîd'in başşehrini Menbiç olarak belirlediği bu Avâsım bölgesi, müslümanların savaşmak üzere sefere çıktıkları sınır şehirleri olup aynı zamanda bir savaştan döndükleri zaman sığındıkları bir nevi sınır boyları idi. Bu şehirler, müslümanları tehlikeden koruyup düşman saldırılarını da engellemekteydi.⁴³

Oldukça geniş olan ve altında birçok yerleşim biriminin bulunduğu cünder, o dönem için büyük gelirlerin geldiği topraklara sahipti. Belâzürî'nin, Abdülmelik b. Mervân döneminde cünderin yıllık gelirlerine dair aktardığı bir bilgiye Ürdün cündünün gelirinin 180.000 dinar, Filistin cündünün gelirinin 350.000 dinar, Dımaşk cündünün gelirinin ise 400.000 dinar olduğu ifade edilmektedir. Yine Belâzürî'nin kendi döneminde *Avâsım* olarak isimlendirildiğini belirttiği Kınnesrîn ve çevresinin gelirleriyle birlikte Humus

40 Belâzürî, *el-Büldân*, s. 154.

41 Belâzürî, *el-Büldân*, s. 154.

42 Belâzürî'nin *Avâsım* hakkında verdiği şu bilgi de oldukça önemlidir: "Hz. Ömer, Hz. Osman ve ondan sonraki dönemlerdeki Şam sınırları (*es-Sugûrûş-Şâmiyye*), Hârûnürreşîd'in *Avâsım* olarak adlandırdığı şehirlerdir" (bk. Belâzürî, *el-Büldân*, s. 192). Kısaca "İslam devletiyle diğer devletler arasında sınır teşkil eden müstahkem şehir ve kalelerin bulunduğu uç bölgeler" olarak tarif edilen *Avâsım* ve *Sugûr* adlandırmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yıldız, "Avâsım", s. 111-12; Avcı, "Sugûr", s. 473-74; Bonner, "The Naming of the Frontier", s. 17-24.

43 Belâzürî, *el-Büldân*, s. 154.

cüdü'nün, bir rivayete göre o devirde toplam 700.000 dinar, diğer bir rivayete göre ise 800.000 dinar gelirinin olduğu kaydedilmektedir.⁴⁴

Bir problem olarak cüdü'nün yapısı, kapsamı ve tarihî süreçte yaşadığı dönüşümler, Belâzürî kadar ayrıntılı olmasa da ondan sonra gelen bazı tarih ve coğrafya eserlerinde de konu edilmiştir. Fakat yapılan bu değerlendirmeler genellikle Şam bahsinin geçtiği yerlerde ve daha çok bu cüdü'nün isimlerini ve içerisindeki yerleşim birimlerini kısaca açıklama şeklinde olmuştur.

İlk İslam coğrafyacılarından İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-913), beş cüdü bölgesinin her biri için müstakil başlık açsa da bunları tavsif ederken “cüdü” ifadesini kullanmamış, altındaki yerleşim birimleriyle birlikte (mesela Ekâlîmü Hıms, Küveru Kınnesrîn vb.) zikretmiştir. O, burada her bölgenin (cüdü'nün) içerisinde bulunan şehirlerin isimlerini sıralamıştır. İbn Hurdâzbih'in naklettiği bilgilere göre Kınnesrîn ve Avâsım şehirlerinden 400.000 dinar, Dımaşk'tan 400.000 dinardan fazla, Humus'tan 340.000 dinar, Ürdün'den 350.000 dinar ve Filistin'den 500.000 dinar vergi alınmaktadır.⁴⁵

Konuyla ilgili olarak Ya'kübî de (ö. 292/905'ten sonra), *el-Büldân*'ında dört cüdü (Humus, Dımaşk, Ürdün, Filistin) için müstakil başlık açmıştır. Her bir cüdü'nün altında bulunan şehirler ve aralarındaki yol mesafeleri hakkında bilgi verdikten sonra bu dört cüdü'nün toplam haraç gelirini sayısal olarak belirtmiştir. Ya'kübî'nin verdiği bu miktarlar, Belâzürî ve İbn Hurdâzbih'in aktardıklarıyla tam olarak uygunluk arz etmemektedir. Buna göre çiftliklerden (*day'a*)⁴⁶ gelenler haricinde Humus cüdü'nün geliri 220.000 dinar, Dımaşk cüdü'nün 300 (bin)⁴⁷ dinar, Ürdün cüdü'nün 100.000 dinar; Filistin cüdü'nün geliri ise çiftliklerden gelenlerle birlikte 300.000 dinardır.⁴⁸ Ya'kübî bu kısımda dört cüdü zikretmesine rağmen dikkat çekici bir şekilde beşinci cüdü olan Kınnesrîn'e yer vermemiş, yalnızca bir yerde bu cüdü ismen zikretmiştir.⁴⁹

44 Belâzürî, *el-Büldân*, s. 228.

45 İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 75-79.

46 *Day'a* (çoğulu: *diyâ'*), Emevî ve Abbâsiler devrinde devlete ait haraç arazisinden veya iktâ ve benzeri yollarla belirli kişilere tahsis edilen ve daha çok çiftlik mahiyetindeki arazilere verilen isimdir (ayrıntılı bilgi için bk. Gözübenli, “Day'a”, s. 57-58; Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, s. 166-71). Abdülmelik b. Mervân'ın da, halife olduğu zaman dört Şam cüdü'lerinden Filistin'den Amvâs, Ürdün'den Kasru Hâlid, Dımaşk'tan Enderkisân, Humus'tan Deyrû Zekî isimli çiftlikleri satın aldığı rivayet edilir (bk. Gassânî, *Ahbâr*, s. 26; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, II, 359).

47 Metinde muhtemelen yazım hatasından dolayı “üç yüz” ifadesi geçmekle birlikte ibarenin “üç yüz bin” şeklinde anlaşılması daha isabetli olacaktır.

48 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 160-68.

49 Ya'kübî, *el-Büldân*, s. 194.

Cünderin gelirlerine dair müelliflerin çoğunlukla kendi yaşadıkları döneme ait verdikleri bu rakamlar arasında bazı farklılıkların olduğu görülmektedir. Bunun muhtemel sebebi, o dönem Abbâsî Devleti'nde içeride ve dışarıda yaşanan karışıklıkların oluşturduğu ortamdan devlet ekonomisinin de etkilenerek iniş-çıkışlar yaşaması ve bunun neticesinde gelirlerin düşmesi olabilir. Yine de rakamlar arasındaki farklılıklar bir tarafa bırakılacak olursa odaklanılması gereken asıl mesele, bu gelirlerin devasa miktarıdır. Şam cünderinin yıllık gelirlerini özetlediğimiz tabloda da görüleceği üzere (bk. Ek 1) zikredilen bu kadar büyük miktarlar, Şam bölgesindeki her bir cüdü'nün ekonomik yapısını gözler önüne sermektedir.

İbn Rüste (ö. 300/913'ten sonra), *el-A'lâku'n-nefise* adlı coğrafya eserinde cünder hakkında kısa ancak oldukça önemli bilgiler aktarmaktadır. Onun verdiği bilgiye göre Hz. Ömer, Şam bölgesini kumandanları arasında her biri müstakil olan dört cüde ayırmıştır. Bu kumandanlar Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Hâlid b. Velîd, Yezîd b. Ebû Süfyân ve Amr b. Âs'tır. İbn Rüste, Şam bölgesinin bu *tecnid* (cünd bölgelerine taksim etme) üzere Yezîd b. Muâviye döneminde kadar devam ettiğini, daha sonra Yezîd'in, önceleri Cezîre topraklarına dahil olan Kınnesrîn'i ayırarak müstakil bir cünd yaptığını belirtir. Fakat İbn Rüste, Şam cünderinin; Filistin, Ürdün, Dımaşk ve Kınnesrîn şeklinde (Humus cüdü'nü zikretmeyerek) dört adet olduğunu söylemektedir.⁵⁰

Yukarıda zikredilen müelliflerden farklı olarak İstahrî (ö. 340/951-52'den sonra), eserinde Şam bölgesi için müstakil bir başlık açmış ve burada beş Şam cüdü hakkında bilgi vermiştir. Mesela Filistin cüdü için "batıdaki ilk cünd" şeklinde bir ifade kullanmış,⁵¹ Ürdün'ü ise "Şam cünderinin en küçüğü ve (muhtemelen bu cüde bağlı yerler arasındaki yol süresi kastedilerek) mesafe olarak en kısa olanı" olarak belirtmiştir.⁵² Bunun haricinde özellikle bu cündlere bağlı yerleşim birimleri arasındaki yol güzergâhlarını, iki yer arasındaki mesafeyi ve yolculuk sürelerini belirtmesi, bu eserin özgün yönlerinden birisidir. İstahrî'nin bu eseri, İbn Havkal'in (IV/X. yüzyıl) *Sûretü'l-arz*'ının temel kaynağı⁵³ olduğu için İbn Havkal de neredeyse aynı bilgileri zikretmiştir.⁵⁴

Yalnızca jeopolitik konumundan dolayı değil verimli topraklara ve birçok önemli besin kaynağına sahip olmasından dolayı Şam coğrafyası, eski çağlardan beri insanların teveccühünü kazanmıştır. Bundan dolayı gerçek veya uydurma olsun Şam'ın doğal güzelliği ve topraklarının verimliliğini

50 İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 105.

51 İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 56, 66.

52 İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 67.

53 Şeşen, "İbn Havkal", s. 34.

54 İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 165-90.

öven birçok rivayet aktarılagelmiş ve bu rivayetler özellikle *fezâil* türünde yazılan kitaplarla daha da yaygınlaşmıştır. Şam bölgesinin ne kadar verimli topraklara sahip olduğu, buradan alınan vergilerin nakdî olarak karşılıklarının verildiği tablo üzerinde daha iyi anlaşılacaktır (bk. Ek 1). Konuyla ilgili olarak İbnü'l-Fakîh (III-IV/IX-X. yüzyıl), önceki tarihçilerden farklı olarak Şam'dan alınan vergi miktarını, ürün cinsinden vermektedir. Abbâsî Halifesi Hâdî-İlelhakk'ın (169-170/785-786) vezirliğini yaptığı dönemde Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin bir kâtibinin kaydından naklen İbnü'l-Fakîh, yıllık olarak Şam cünderinin tamamından vergi olarak alınan ürünlerin miktarını şöyle belirtmektedir: 500.000 rıtl (1 Bağdat rıtlı=408 gr.) zeytinyağı, 200.000 adet elma,⁵⁵ 10.000 men incir (1 men=260 dirhem) ve 1000 rıtl harrûbe (harnup, keçiboynuzu pekmezi).⁵⁶ Bu önemli bilginin yanında İbnü'l-Fakîh, Kâ'b el-Ahbâr'dan da Şam cünderinin dört tane olduğu (Humus, Dımaşk, Filistin ve Ürdün) ve bu cünderin arasından Humus ve Dımaşk'ın (güzelliklerinden dolayı teşbihte bulunarak) "dört cennet şehirleri"nden ikisi olduğunu belirten bir ifade aktarmaktadır (zikredilen diğer iki şehir Yemen'deki Zifâr (kadim dönemde Himyeriler'in başşehri) ve Beytülcibrin'dir).⁵⁷ İbnü'l-Fakîh, Şam cünderinin gelirlerine dair de birtakım sayısal bilgiler vermektedir. Onun naklettiğine göre Filistin cünderinin geliri 500.000⁵⁸ veya 360.000 dinar,⁵⁹ Dımaşk cünderinin geliri 400.000 kûsur dinar,⁶⁰ Humus cünderinin geliri 340.000 dinar,⁶¹ Kinnesrîn'in geliri 4000 dinar,⁶² Ürdün cünderinin geliri ise 350.000 dinar⁶³ olarak belirtilmiştir.

55 İbnü'l-Fakîh'in verdiği bu yüksek rakamın aksine Seâlibî, Şam cünderinden yıllık 30.000 adet elmanın alındığını belirtmektedir (bk. Seâlibî, *Simâru'l-kulûb*, s. 532).

56 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 393-94.

57 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 159. Metnin devamında Kâ'b el-Ahbâr ile Şamlı bir adam arasında geçen ilginç bir diyalog da uzunca anlatılır. Özet olarak zikretmek gerekirse bu diyalogda Kâ'b el-Ahbâr, Şamlı olduğu söyleyen adama Şam'ın neresinden olduğunu bizzat dört cünder adını zikrederek (hatta her biri için kutsal anlamlar yükleyerek) sorar. Filistin, Ürdün, Dımaşk ve Humus'tan olup olmadığını sorduktan sonra Şamlı cevap vererek Kinnesrîn'den olduğunu söyler. Kâ'b ise buna itiraz ederek Kinnesrîn'in Şam'dan sayılmadığını, bilakis Cezîre bölgesine dahil olduğunu, Şam ile Cezîre bölgelerini de Fırat nehrinin ayırdığını söyler (s. 160). Rivayetin aidiyeti her ne kadar şüpheli olsa da burada Kinnesrîn'in Şam cünderinden sayılmaması, Şam ile Cezîre arasında Fırat nehrinin doğal sınır olması gibi hususlarla birlikte Şam cünderinin ismen belirtilmesi konumuz açısından dikkat çekicidir.

58 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 153.

59 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 393.

60 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 156.

61 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 160.

62 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 161.

63 İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 165.

Mes'ûdî (ö. 345/956), *et-Tenbîh ve'l-işrâf* adlı eserinde *bünûdü'r-Rûm* (tekili: *bend*) olarak belirttiği Bizans'ın Anadolu *themalarına* yer verdiği bölümde bu *themalar* ile Filistin, Ürdün, Dimaşk, Humus ve Kinnesrîn gibi Şam cüндleri arasında bir benzerlik ilişkisi kurmaktadır. Ayrıca o, burada önemli bir ayırıma dikkat çekerek bu *themaların*, cüндlerden daha geniş ve daha uzun (muhtemelen themanın bir ucundan diğer ucunu kastediyor) olduğunu söylemektedir.⁶⁴ Ayrıntıları bir kenara bırakırsak Mes'ûdî'nin, cüндleri bir idarî sistem olarak görmesi ve bunların isimlerini vermesi, ayrıca sistematik yapı olarak da her iki idarî taksimat arasında ortak yönlere atıfta bulunması konumuz açısından dikkate şayandır.

Endülüslü coğrafyacı Bekrî (ö. 487/1094), Hz. Ömer'in Şam bölgesini, Hâlid b. Velid, Ebû Ubeyde b. Cerrâh, Yezîd b. Ebû Süfyân ve Amr b. Âs'ın kumandanlığında dört cünde ayırdığını ifade etmektedir. Hz. Ömer'in gerçekleştirdiği bu cüндleştiriminin (*tecnîd*), Yezîd b. Muâviye dönemine kadar böyle devam ettiğini, buna ilave olarak Yezîd'in, Kinnesrîn'i yeni bir cünd olarak eklediğini zikretmektedir.⁶⁵

Yâkût el-Hamevî de (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân* adlı meşhur coğrafya kitabında "Ecnâdüşşam" şeklinde müstakil bir başlık altında beş Şam cüндünün adını belirttikten sonra Belâzürî'ye atıfta bulunarak onun konuyla ilgili *Fütûhu'l-büldân*'ında ifade ettiği bilgileri⁶⁶ nakletmektedir. Hamevî, Şam cüндleriyle ilgili diğer tarihçilerin pek değinmediği bir şekilde Emevî döneminin ünlü şairlerinden Ferezdak'dan (ö. 114/732) şöyle bir beyit aktarmaktadır:

*Ben şöyle derim: O (yer) ancak Şam'dır, kendisine seyahat ettiğın,
Tıpkı ölümün, aniden ve sağanak sağanak onun cüндlerine yağması gibi.*⁶⁷

Ferezdak'ın bu şiiri, Şam bölgesindeki cüндlerin mahiyetinden ziyade o günkü durumuna ve burada yaşanan savaş yoğunluğuna işaret etmektedir. Çünkü bu cüндler, Ferezdak'ın yaşadığı Emevîler dönemi bağlamında bakıldığında Bizans Devleti ile İslam toprakları arasında bir tampon niteliği taşımaktaydı. Bu sebeple yaşanan savaşlar neticesinde her iki orduda da çokça can kaybı yaşanmaktaydı.

64 Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 150 vd.

65 Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 498.

66 Bk. Belâzürî, *el-Büldân*, s. 154.

67 *فَعُلْتُ: مَا هُوَ إِلَّا الشَّامُ تَرَجَّبَهُ، كَأَنَّهَا الْمَوْتُ فِي أَعْيَادِهِ الْبَعْرُ*

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 103; III, 312. Şiirin kaynağı için bk. Ferezdak, *Divân*, s. 165.

Şam cüндleri, hem tarihî hem de jeopolitik açıdan önemli birçok yerleşim birimini içeren idarî bölgelerdi.⁶⁸ Çoğu idarî yapılanmada olduğu gibi Şam cüндlerinin de merkezî şehirleri/başşehirleri bulunmaktaydı. Kaynaklardan tespit edildiği kadarıyla Şam cüндlerinden Filistin cüндünün başşehri Remle,⁶⁹ Ürdün cüндünün Taberiye,⁷⁰ Humus cüндünün Humus şehri,⁷¹ Dımaşk cüндünün Dımaşk şehri⁷² ve Kınnesrîn cüндünün ise Halep şehri⁷³ olarak belirtilmiştir.

Cüндlerin izlerini o dönemde basılan paralarda da görmek mümkündür. İbn Kuteybe, Ezherî ve Zemahşerî naklettikleri bir şiirde geçen *cüнді* ifadesinin, Şam cüндlerinde darbedilen bir altın para (dinar) çeşidi olduğunu ifade etmişlerdir.⁷⁴ Bu para basım işleminin, tam olarak hangi dönemde yapıldığına dair herhangi bir bilgi verilmemişse de şiirin sahibi olan Nâbiga el-Ca'dî'nin Emevîler döneminde yaşadığı ve yine bu dönemde vefat ettiği⁷⁵ göz önüne alınırsa bu paranın, Emevîler döneminde basıldığı söylenebilir.

Cüнд sisteminin ne kadar süre kaim olduğu da değinilmesi gereken bir konudur. Bu sistemin ne kadar sürdüğü tartışmalı olsa da kaynaklardaki birtakım bilgiler bizi kısmen yönlendirebilir. Mesela seyyah Nâsır-ı Hüsrev'in (ö. 465/1073'ten sonra), yolculuğunu anlattığı bir yerde Kınnesrîn cüндünün hâlâ mevcut olduğunu görmekteyiz.⁷⁶ Ancak diğer bir seyyah İbn Cübeyr (ö. 614/1217), seyahat notlarında bir zamanlar meşhur bir şehir olan ve verimli topraklarından dolayı Endülüs'teki Ceyyân (Jaén) şehrine benzettiği

68 Cüндlere bağlı şehirleri, metin içerisinde zikretmek yerine tablo halinde göstermeyi uygun bulduk. Tabloda yerleşim birimlerinin hangi cünde bağlı olduğu ve önceki Bizans sisteminde nereye tekabül ettiği de ayrıca belirtilmiştir (bk. Ek 2).

69 Ya'kübi, *el-Büldân*, s. 165; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 105; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 165; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 171; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 154.

70 Ya'kübi, *el-Büldân*, s. 165; İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 105; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 173; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 154.

71 Ya'kübi, *el-Büldân*, s. 160; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 61; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 176; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 154.

72 Ya'kübi, *el-Büldân*, s. 163; İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 67; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 174, 187; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 154.

73 Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 154. Aslında Kınnesrîn cüندی, içindeki Kınnesrîn şehrinin adını alsa da idare merkezi (dârü'l-imâre), çarşılar ve nüfusun çoğunluğu Halep'te olduğundan başşehir olarak Halep zikredilir (bk. İstahrî, *el-Mesâlik*, s. 61, 67; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, I, 187).

74 Nâbiga el-Ca'dî'ye nispetle misal olarak kullanılan şiirin metni şöyledir:

سبكت كناقبة من الجمر وأبخر جندي وثاقبة

bk. İbn Kuteybe, *el-Meâni'l-kebir*, I, 502; III, 1226; Ezherî, *Tehzibü'l-luga*, IV, 10; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, I, 47.

75 Tüccar, "Nâbiga el-Ca'dî", s. 261.

76 Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, s. 45.

Kınnesrîn'in, kendi döneminde yaşam emaresi görünmeyecek kadar harabe haline geldiğini ve öncekilerin kalıntılarının bulunduğu bir yere dönüştüğünü yazmaktadır.⁷⁷ İbn Cübeyr'in çağdaşı Endülüslü ilim adamı İbn Saîd el-Mağribî de (ö. 685/1286) ünlü coğrafya kitabında, Kınnesrîn'in önceleri Şam cüндlerinin önemli şehirlerinden biri (kaide) olduğunu, Halep şehrinin güç kazanmasıyla buranın zayıfladığını ve nihayetinde Franklar'ın (Haçlılar) buraya girip istila etmesiyle harabeye dönüştüğünü söylemektedir.⁷⁸ Netice itibariyle kökeni ve oluşum süreci kadar ne zaman sona erdiği de tartışmalı olan cünd sisteminin dağılması muhtemelen Haçlı seferleriyle birlikte başlamış, daha sonra ortaya çıkan devletler tarafından yeni idarî yapıların tesis edilmesiyle bu uygulama zamanla terkedilmiştir⁷⁹ (Şam cüндlerinin altında bulunan yerleşim yerlerinin tamamı için bakınız: Ek 2).

Cünd Sistemi ile Bizans İdarî-Askerî Sistemlerinin Mukayesesi

Medeniyet tarihi araştırmalarında birçok bilimsel buluşa ve medeniyete dair unsur, çoğunlukla bir propaganda aracı ve üstünlük göstergesi olarak anlatılmaktadır.⁸⁰ Yine mevcut olan uygulama ve âdetlerin aidiyeti, önceliği, kimin kimden istifade ettiği meselesi, bu alanda belki de en çok karşılaşılan problemlerin başında gelmektedir. Tartışmaların başını genellikle yemek kültürü, elbiseler, inançlar ve benzeri sosyal hayata dair konular çekmekte olup bununla birlikte bazı idarî ve iktisadî hususlarda da bu aidiyet ve etkileşim meselesi yeniden canlanmaktadır. Tartışmalara örneklik teşkil eden hususlardan biri de bu makalede bir problem olarak ele alınan Şam bölgesinde askerî-idarî bir sistem olan cüндlerin kuruluşunda, önceki Bizans teşkilatının tesirlerinin bulunup bulunmadığı meselesidir.⁸¹

77 İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, s. 186.

78 İbn Saîd el-Mağribî, *Bastü'l-arz*, s. 87.

79 Cünd sisteminin, muhtemelen Memlûkler'e kadar devam ettiği söylenebilir. Çünkü Memlûkler döneminde Şam, altı müstakil bölgeye ayrılmıştı. *Nâibü's-saltana/kâfilüs-saltana* adı verilen bir nâibin yönettiği bu yerler, önem sırasına göre Dımaşk, Halep, Trablusşam, Hama, Safed ve Kerek nâiplikleri idi. Her nâipliğin altında ise birçok valilik mevcuttu. Şam bölgesi, Memlûkler'in ardından Osmanlı Devleti hâkimiyetinde ise üç vilayete (Dımaşk, Halep ve Trablus) ve bu vilayetlerin altındaki sancaklara bölünmüştü (konuyla ilgili bk. Muhammed Kürd Ali, *Httatü's-Şâm*, III, 227-29; Ayaz, *Memlûkler*, s. 101-102).

80 Öztürk, "Bilim ve Medeniyet Tarihi Çalışmalarında İdeolojik Bir Sorun", s. 23.

81 Bu etkileşim tartışmalarına geçmeden önce cüндlerin kurulmasında etkisinin bulunduğu ileri sürülen Bizans temalarının da tam olarak orijinal bir müessese olmayıp bazı milletlerin ordu sisteminden ilham alınarak teşkil edildiği yönündeki iddialara işaret edilmelidir. Konuyla ilgili olarak Yücel Öztürk Osmanlı Devleti'ndeki timar sistemiyle Bizans müessesesi olan thema sistemini karşılaştırdığı makalesinde Bizans

Müslümanların Şam bölgesinde tesis ettiği cündlerin, köken ve oluşum itibariyle temelde iki iddia üzerinde tartışıldığı tespit edilmiştir. Bunlardan ilki cünd sisteminin, Bizans menşeli olup önceki sistemin devamı niteliği taşıdığı iddia eden görüşlerdir. Ortaya çıkan ikinci görüş ise cünd sisteminin, her ne kadar önceki Bizans sistemiyle ortak yönler taşısa da Bizans'ın devamı niteliğinde bir müessese olmayıp, müslümanların tasarruflarıyla kurulmuş bir sistem olduğudur. Tez-antitez niteliğini taşıyan her iki görüşün de argümanlarına bakıldığında ilk görüşün argümanlarının daha fazla ve ikna edici olduğu dikkat çekmektedir. Konunun çapraz bir okuma ile ve her iki seçeneğin argümanlarının birlikte değerlendirilmesi daha uygun olacaktır.

Cünd sisteminin önceki Bizans sistemlerinin devamı olmayıp müslümanların kendi aldıkları kararlar neticesinde ortaya çıkan bir müessese olduğu fikrini destekleyen argümanlara bakıldığında özellikle *tecnîd*, yani cündlere ayırma kavramının öne çıktığı, ayrıca cündlere tesis edilmesinin daha çok Hz. Ömer dönemi ile irtibatlandırıldığı görülmektedir. Bununla birlikte konuyla ilgili aktarılan bilgilerin yetersizliği ve şüphe taşıması sebebiyle cünd sisteminin, Bizans'ın önceki sisteminin devamı olduğu hususu tenkit edilmiştir.

Cünd sisteminin temelini ilk olarak ne zaman atıldığına dair önemli bir bilgi, Dımaşk şehrinin yakınlarında bulunan Câbiye adlı yerde Hz. Ömer'in de bizzat katıldığı meşhur toplantı neticesinde alınan kararlar arasında çıkmaktadır. Bilindiği üzere Kudüs'ün (İliyâ) fethinin ardından şehir halkı, bizzat halifeye şehri teslim etmeyi istemişler, Hz. Ömer de bu vesile ile ele geçen yerlerin durumunu kontrol etmek, gayrimüslim halkın statülerini belirlemek ve kumandanlarıyla istişare etmek üzere Şam bölgesine gelmiştir. Bu toplantıda görüşülen belki en önemli mesele, kısa sürede hâkim olunan büyük bir coğrafyanın idarî, askerî ve ekonomik bakımdan nasıl yönetileceği idi. Bu toplantıda alınan kararlar neticesinde birçok yeni uygulamanın temellerinin atıldığı gözlemlenmektedir.⁸² Bu yeni uygulamalardan birinin de cünd siste-

---

thema sisteminin köken itibariyle, Asya menşeli *tümen* ile hem etimolojik hem de fonksiyonel bakımdan oldukça benzerliklerinin olduğunu birçok araştırmacının da görüşlerini delil getirerek iddia etmiştir. Öztürk, Bizanslılar'ın *thema* sistemini, VI. yüzyılın sonlarında Avrupa'ya yaptıkları akınları neticesinde buraya gelen Türk kavmi Avarlar'dan aldığını ifade etmektedir (bk. Öztürk, "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması", s. 161-62, 164).

⁸² Mesela Hz. Ömer'in, savaşa ele geçirilen toprakları hakkı olduğu halde, -toprakların tekelleşmesini önlemek adına- müslümanlar arasında taksim etmeyip maslahata binaen, gayrimüslim halkın elinde bıraktığı meşhur uygulaması da Câbiye'de alınan kararlardandır (Belâzürî, *el-Büldân*, s. 178). Yine Lammens, divan teşkilatının temelini, ilk olarak Câbiye toplantısında atıldığını ileri sürer (bk. Lammens, "Câbiye", s. 5).

mi olması muhtemeldir. Bunu destekler nitelikte Ebû Zür'a ed-Dımaşkî'nin (ö. 281/894) naklettiği bir rivayete göre Hz. Ömer Câbiye'de bütün ordu kumandanlarıyla buluşup yaptığı istişarelerin neticesinde cünd bölgelerini oluşturup (*cennede'l-ecnâd*) şehirleri kurmuş (*massara'l-emsâr*), daha sonra ise atâ (askerlere verilen yıllık maaş) ve erzak verilmesini uygulamaya koymuştur.⁸³

Cündlerin oluşturulması (*tecnîd*) hususuyla ilişkili olarak Belâzürî'nin eserinde mekân ve zaman belirtilmeden Hz. Ömer'in, divanların kurulmasının evvelinde müslümanlarla yaptığı bir istişarede Velîd b. Hişâm b. Mugîre'nin kendisine, "Ben Şam'a gittim, oradaki hükümdarların divanlar teşkil ettiklerini ve cünder oluşturduklarını gördüm. Sen de divan kur ve cünd oluştur" dediği aktarılmaktadır. Yine bu bilgiye göre Hz. Ömer, ilk etapta onun bu görüşünü kabul etse de daha sonra asıl bilinen şeklini (yani Hz. Peygamber'e yakınlığına göre listelerin tutulmasını) yaptığı istişareler sonucunda uygulamaya koymuştur.⁸⁴ Ancak bu bilgide cünd ve divanın birlikte zikredilmesi, ilk kurulan divanın "divânü'l-cünd/ceyş" olduğunu⁸⁵ düşündürmekte, böylece burada kastedilenin askerî-idarî bölge anlamında değil, ordu anlamındaki cünd olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda da belirtildiği üzere Haldon, Şam bölgesindeki cünderin, Herakleios tarafından kısa süreliğine tesis edildiği iddia edilen *themaların* bir devamı olmadığını, yani bu cünderin, Bizans'ın önceki sınırlarını temsil etmediğini söylemektedir. Ayrıca Haldon, cünderle ilgili Grek kaynaklarının hiç bilgi vermemesinin yanında Arap kaynaklarının da IX. yüzyıl gibi oldukça geç dönemden itibaren bu meseleye değinmeye başlamasının, rivayetlerin sıhhatini düşürdüğü için güvenilir nitelikte olduğunu belirtmektedir.⁸⁶

Cünd sistemi ile Bizans idarî yapısı arasında benzerlik bulunduğunu iddia eden görüşlerin argümanları ele alınacak olursa tespit edilebildiği kadarıyla bu iki müessese arasında bizzat ilişki kuran ilk kişi olarak Mes'ûdî karşımıza çıkmaktadır. O, *et-Tenbih ve'l-işrâf* adlı eserinde *bünûd* (tekili: *bend*) olarak isimlendirdiği Bizans *themalarının* on dört adet olduğunu belirttikten sonra bu *themaların*; Filistin, Ürdün, Dımaşk, Humus ve Kınnesrîn şeklinde isimlerini tek tek belirttiği Şam cünderiyle benzer bir yapıda olduğunu söylemektedir. Mes'ûdî bir farkla bu *themaların*, cündlere kıyasla daha geniş ve daha uzun olduğuna dikkat çekmektedir.⁸⁷ Mes'ûdî'nin *bünûdür-Rûm* olarak

83 Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, *Târîh*, s. 178.

84 Belâzürî, *el-Büldân*, s. 492-493.

85 Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtı", s. 150, 161.

86 Haldon, *Byzantium*, s. 215-16; "Seventh-Century Continuities and Transformations: The Ajnâd and the 'Thematic Myth'", s. 380, 422.

87 Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 150-60.

adlandırdığı bu yerler, gerçekten de tam olarak Bizans *themalarına* karşılık gelmektedir: Mesela onun en-Nâtulik olarak adlandırdığı yer Anatolika *theması*, el-Ubsik dediği yer Opsikion *theması*, Bukellâr dediği yer Bukellarion, yine Armeniyâk olarak zikrettiği yer Armeniakon *themasıdır*.⁸⁸ Mes'ûdî'nin zikrettiği bu benzerlik ilişkisinden, cünd ve *themaların* yapı bakımından bir-biriyle ortak yönlerinin olduğu söylenebilir.

Mes'ûdî'nin *bünûdü'r-Rûm* olarak tanımladığı Bizans *themalarına*, Yâkût el-Hamevî de adını belirtmediği bir bedevîye ait şiiri şerh ederken temas etmektedir.⁸⁹ Şiirin içerisinde geçen "ardu'l-bünûd" ifadesini Hamevî şöyle açıklamaktadır: "Bünûd, Rûm (Bizans) toprakları demektir. Şam topraklarındaki *cündler* (çoğulu: *ecnâd*), Irak'taki *kûreler* (çoğulu: *küver*), Ehvâzlılar'a ait *tassûclar* (çoğulu: *tasâsîc*), Cibâl halkına ait *rüstâklar* (çoğulu: *resâtîk*) ve Yemen halkına ait olan *mihlâflar* (çoğulu: *mehâlîf*) gibi."⁹⁰ Hamevî'nin o dönemdeki idarî sistemleri bir arada zikretmesi takdire şayandır. Mes'ûdî ile hemen aynı şeyi söyleyen Hamevî'nin bu şerhinden, Şam cündleri ile Bizans *themaları* arasında ortak bir yöne işaret edildiğini anlamak mümkündür.

Cündlerin, eski Bizans eyaletleri olduğunu destekleyen diğer bir argüman da Taberî'nin aktardığı bir rivayetten çıkarılabilir. Bu rivayete göre Bizans İmparatoru Herakleios, Hz. Peygamber'e nübüvvet geldikten sonra eşrafını toplayıp bir istişare yapar ve onlara bu duruma karşı alınabilecek tavirlara dair bazı tavsiyelerde bulunur. Bu tavsiyelerinden birinde Hz. Muhammed ile karşılıklı barış antlaşması yapıp bunun mukabilinde, "Suriye" bölgesini ona vermeyi teklif eder. Râvi burada bir ara cümle ile devreye girerek "Suriye" denen yerin Bizanslılar nezdinde Filistin, Ürdün, Dımaşk, Humus ve Derb'in⁹¹ beri tarafı olduğunu belirtir.⁹² Burada verilen tanımın, cündlerin kurulduğu aşamadaki gibi dört bölgeyle sınırlandırılması ve bu bölge isimlerinin birebir uyuşmasının, gerçekten olayın anlatıldığı dönemle mutabık olan bir bilgiye mi, yoksa rivayeti aktaran râvinin sonradan eklediği bir bilgiye mi işaret ettiği tartışmalıdır. Fakat bunların ötesinde bu rivayete, tarihî bir malzeme olarak bakılacak olursa buradaki dörtlü ayırım (Filistin, Ürdün, Dımaşk ve

88 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Brooks, "Arabic Lists of the Byzantine Themes", s. 67-77; Osman, *el-Hudûdü'l-İslâmiyyetü'l-Bizantiyye*, I, 377-81.

89 Şiir metni:

تبدلت من نجد وممن يحلّه ... محلة جند، ما الأعاريب والجند؟
وأصبحت في أرض البنود وقد أرى ... زمانا بأرض لا يقال لها بند

90 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 264.

91 Kelime anlamı boğaz, geçit olsa da Derb, mutlak anlamda kullanıldığı zaman Toroslar ile Anadolu toprakları arasındaki geçitlerden birinin ismini ifade eder (bk. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 447).

92 Taberî, *Târih*, II, 651.

Humus), ilk Şam fetihlerinden önce bölgenin bu şekilde taksim edildiğine delil olabilir.

İrtidat hadiselerini bastırmasının ardından Hz. Ebû Bekir, cihat çağrısı yaparak bir ordu teşkil etmiş ve Bizans'ın hâkimiyetinde olan Şam bölgesi üzerine tek bir güzergâhtan gitmek yerine birkaç kanaldan sefer organizasyonuna teşebbüs etmişti. Kaynaklarda Hz. Ebû Bekir'in kumandanlarına hedef olarak şu yerleri belirlediği geçmektedir: Filistin (Amr b. Âs), Ürdün (Şürahbîl b. Hasene), Dımaşk (Yezîd b. Ebû Süfyân / daha sonra Hâlid b. Velîd ve diğer kumandanlar kuşatmaya destek vereceklerdir), Humus (Ebû Ubeyde b. Cerrâh).⁹³ Bütün bilgilerin ışığında akla şu soru gelmektedir: Hz. Ebû Bekir'in bu dört bölgeyi (Filistin, Ürdün, Dımaşk, Humus) hedef olarak belirlemesi bir tesadüf müydü, yoksa bu yerler o dönemde Bizans'ın bölünmüş idarî eyaletleri miydi?

Encyclopaedia of Islam'da Şam'da bulunan cüндlerin eski Bizans bölgeleri olduğu⁹⁴ söylenmekte iken *MEB İslam Ansiklopedisi*'nde cüндlerin, "Bizans temaları teşkilatını takliden tesis edildiği"⁹⁵ şeklinde oldukça iddialı bir ifade kullanılmaktadır. Bu iddianın gerekçelerine dair herhangi bir değerlendirme yapılmasa da her iki maddede de açık bir şekilde cüндlerin, önceki Bizans sisteminin bire bir devamı olduğu dile getirilmektedir.

İrfan Shahid'e göre müslümanların, Irak bölgesini fethettikten hemen sonra Basra ve Kûfe şehirlerini inşa ettikleri halde, Şam bölgesinde hiçbir yeni şehir inşa etmemeleri bu sistemin, Bizans'tan miras alındığının diğer bir göstergesidir. O, Suriye'de cüнд sistemiyle birlikte gelen bölünmelerin, önceki Bizans sisteminin tamamen dönüştürülmüş ve değiştirilmiş hali olmayıp birkaç değişiklikyle aynen sürdürüldüğünü, yine bu cüндlerin merkezlerinin de önceki Bizans eyaletlerinin başşehirlerinden başka bir şey olmadığını söylemektedir.⁹⁶

Meseleyi toponimik açıdan değerlendiren İrfan Shahid, Filistin ve Ürdün isimlerinin kökeni üzerinden bir argüman ileri sürmektedir. Ona göre Araplar, İncil'de de adları geçen bu iki Bizans eyaletine kendileri isim vermemiş hem isim hem de sistem olarak önceki geleneği sürdürmüştür. Shahid ayrıca

93 Belâzürî, her ne kadar konuyla ilgili başlıkta kumandanların ve sorumlu oldukları bölgenin sayısını üç olarak verse de (bk. *el-Büldân*, s. 126-27), metnin devamında Ebû Ubeyde'nin de bu sefere iştirak ettiği (s. 131), Dımaşk kuşatmasına katıldığı (s. 145) ve bu kuşatma esnasında başkumandanlığa tayin edildiği (s. 134) ve ardından Humus üzerine yürüdüğü (s. 151) anlaşılmaktadır (ayrıca bk. Taberî, *Târih*, III, 390).

94 Sourdel, "Djund", s. 601-602.

95 "Cünd", III, 239.

96 Shahid, "Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic", s. 395-96.

fonetik olarak bakıldığında da Araplar'ın, İbranice veya Süryanice gibi dillerdeki kullanım (Peletet veya Ha-Yârdđn) yerine Grekçe'deki "Palaistinê"yi (Latince Palastina) tercih etmelerini de cündlerin Bizans etkisinde olmasıyla açıklamaktadır.⁹⁷ Ancak müslümanların yeni bir yeri fethettiğinde genellikle o yerleşim biriminin önceki adını ya aynen ya da Arapça fonetiğe uygun olarak dönüştürerek kullandığını göz önüne aldığımızda Shahid'in ileri sürdüğü bu argümanın ne derece kuvvetli olduğu tartışmalı bir husustur.

Devlet gelirlerinin idare edildiği divanların kayıtlarının Abdülmelik b. Mervân dönemine kadar çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu kâtipler tarafından Grekçe tutulması, bu hususta Bizans'ın takip edildiğini düşündürmektedir. Shahid, müslümanların Dımaşk şehrini kuşattıkları esnada şehrin kapılarını Hâlid b. Velid'e açan Mansûr b. Sercûn'un oğlu Sercûn'un (Yuhannâ ed-Dımaşkî'nin de babası), hem Bizans döneminde hem de müslümanların hâkimiyetinde Şam bölgesindeki divanlardan sorumlu olduğu, Muâviye ve sonrasındaki bazı Emevî halifelerine müşavirlik yaptığı bilgisini örnek getirmektedir. Ona göre resmî kayıtların dili, para basımı ve devlet kademelerindeki görevlilerin uzun bir süre aynen devam ettirilmesi, önceki Bizans idarî sisteminin bir uzantısı olup bütün bu ekonomik uygulamaların eyalet bölünmesiyle ilişkisi bulunmaktadır.⁹⁸

Sonuç

İslam fetihlerinin ardından Şam bölgesinde (günümüz Suriye, Filistin, Ürdün ve Türkiye'nin güneyinin bir kısmı) tesis edilen ve askerî-idarî bir yapı hüviyetinde olan cündlerin köken ve oluşumunun yanında önceki Bizans sistemlerinden hangi ölçüde istifade edildiğinin de incelendiği bu çalışmada, ilk olarak Bizans'ın Şam bölgesindeki hâkimiyetinde ne tür sistemlerin uygulandığına bakılmıştır. Giriş mahiyetindeki bu bilgilerin ardından çalışmanın asıl konusu olan cünd sisteminin oluşum sürecine dair ana kaynaklardan aktarılan bilgiler değerlendirilmiştir. Problematik bir konu olarak cünderin oluşumu ve yapı itibarıyla zaman içerisinde geçirdiği dönüşümlere ilk temas edenlerin başında gelen Belâzürî ile birlikte özellikle erken dönemde yazılan İslam coğrafya eserlerindeki bilgiler tespit edilmiştir. Cünderin idarî yapısının muhtevasıyla (zaman içerisinde yaşadığı değişimler, altında bulunan yerleşim birimleri, başşehirleri vb.) birlikte yine ekonomik yapısına (yıllık nakdî ve aynı olarak alınan vergi miktarları, burada basılan *cündî* adlı para vb.) dair ayrıntıların verildiği bütün bu bilgilerin genel bir incelemesi

97 Shahid, "Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic", s. 396.

98 Shahid, "Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic", s. 396-397.

yapılmıştır. Bunun da bir adım ilerisine gidilerek zikredilen vergi miktarları ile Şam coğrafyasındaki yer adlarının anlaşılır olması için karşılaştırmalı tablolar oluşturulmuştur (bk. Ek 1, Ek 2).

İslam fetihleri öncesinde Şam bölgesindeki idarî yapı değişikliklerine bakıldığında Roma İmparatoru Diocletianus'un (284-305) bir çözüm olarak uygulamaya koyduğu sistemin, bu bölgenin de içinde bulunduğu imparatorluğun doğusunda VI. yüzyıla kadar devam ettiği görülür. *Dioecesis Orientis* (Doğu vilayetleri) olarak da adlandırılan ve Bizans'ın doğu sınırını kapsayan toplam on bir eyaletten oluşan bu bölgedeki idarî yapı, VI. yüzyılın sonuna kadar varlığını sürdürmüştür, ancak süreç içerisinde yerini *thema* adı verilen askerî-idarî yapıya bırakmıştır. İmparator Herakleios ile (610-641) birlikte temelleri atılmaya başlandığı kabul edilen *themaların*, Bizans'ın hâkim olduğu bölgelerin hangisinde kullandığı ise tartışılmaktadır.

Hızlı Ebû Bekir'in hilafetinin son döneminde başlayıp Hz. Ömer döneminde hızlanan İslam fetihlerinin ilk güzergâhlarından biri Şam bölgesi olmuştur. Müslümanlar oldukça kısa bir süre içerisinde büyük zorluklarla kazanılan zaferlerin ardından Bizans'ın elinde bulunan bu bölgeye hâkim olmuşlardır. Şam bölgesinin tamamının fethedilmesinin ardından burada "cünd" adı verilen hem askerî hem idarî bir yapıya sahip yeni bir taksimata gitmişlerdir. Cünd kelime anlamı itibarıyla "ordu, askerî birlik" mânalarına gelse de terim olarak erken dönem İslam tarihinde Şam bölgesinde kurulan askerî-idarî eyaletleri ifade etmektedir. Şam cünderinin tarihi, yapısı ve birtakım özelliklerine dair bilhassa İslam tarihi ve coğrafya kaynaklarında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

Şam bölgesinde yüzyıllar boyunca devam eden cünd sisteminin, yapı ve köken itibarıyla ilk defa müslümanların tesis ettiği bir idare biçimi mi yoksa önceki Bizans sisteminin devamı mı olduğu tartışılmaktadır. İslam fetihleri öncesinde Şam bölgesinde, Diocletianus sisteminin bulunduğunu söyleyenlerin yanında Arap-Bizans ilişkileri konusunda uzman olan İrfan Şahid'in, "tamamlanmamış Bizans *themaları*" şeklinde belirttiği ve Herakleios tarafından kurulan dörtlü bir ayırımın olduğunu söylemesi dikkat çekicidir. Ona göre iki savaş arası yani Sâsânîler'in Şam ve Mısır bölgesindeki hâkimiyetine tamamen son verildiği 628 yılındaki Ninevâ savaşı ile Bizans'ın Şam hâkimiyetini kaybettiği 636 yılındaki Yermük Savaşı arasındaki süre zarfında Herakleios dörtlü (*quadripartite*) bir sistem kurmuş, İslam fetihlerinin ardından oluşturulan dört cünd de (Ürdün, Filistin, Dımaşk, Humus), bunların devamı olarak varlığını sürdürmüştür (daha sonraki yıllarda beşinci cünd olarak Kınnesrîn kurulacaktır). Bizim de araştırmamızın neticesinde kabul ettiğimiz bu görüş, konuyla ilgili diğer iddialara göre daha kuvvetli ve vâkıya daha uygun

görülmektedir. Nitekim Şam cündlerinin Bizans menşeli olduğunu destekleyen, iddia eden veya benzerlik ilişkisi kuran bu görüşün argümanlarına bakıldığında da bunların hem nicelik hem de nitelik olarak daha yoğunlukta olduğu gözlemlenmiştir. Nihayetinde cünderin, yapı itibarıyla önceki Bizans sistemleriyle pek çok benzer yöne sahip olduğu ve büyük ölçüde bu sistemlerin devamı niteliği taşıdığı sonucuna varılmıştır.

Bibliyografya

- Avcı, Casim, "Sugür", *DİA*, 2009, XXXVII, 473-474.
- Avni, Gideon, *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine: An Archaeological Approach*, Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Memlükler (1250-1517)*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Belâzürî, *el-Büldân ve fütühuhâ ve ahkâmüh*, nşr. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dârü'l-fıkr, 1412/1992.
- Bonner, Michael, "The Naming of the Frontier: Awâsım, Thughûr, and the Arab Geographers", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 57/1 (1994): 17-24.
- Brooks, E. W., "Arabic Lists of the Byzantine Themes", *The Journal of Hellenic Studies*, 21 (1901): 67-77.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh: Tâci'l-luga*, nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr, I-IV, Beyrut: Dârü'l-ilm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- "Cünd", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, 1977, III, 239.
- Demirci, Mustafa, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul: Kitabevi, 2003.
- Ebü Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. A. P. van Leeuwen - A. Ferré, I-II, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1992.
- Ebü Zür'a ed-Dımaşkî, *Târih*, nşr. Şükrullah b. Nîmetullah el-Kûcânî, Dımaşk: Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbü'l-luga*, I-VIII, Beyrut: Dâru İhyâ'it-türâsi'l-Arabî, 2001.
- Fayda, Mustafa, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1986, II, 107-176.
- Ferezdak, *Divânü'l-Ferezdak*, nşr. Ali Fâûr, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, 1407/1987.
- Gassânî, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Feyz, *Ahbâr ve hikâyât*, nşr. İbrâhim Sâlih, Beyrut: Dârü'l-beşâir, 1994.
- Gözübenli, Beşir, "Day'a", *DİA*, 1994, IX, 57-58.
- Haldon, John, "Seventh-Century Continuities and Transformations: The Ajnâd and the 'Thematic Myth'", *The Byzantine and Early Islamic Near East*, ed. A. Cameron, Princeton: The Darwin Press, 1995, III, 379-423.
- Haldon, John, *Byzantium in the Seventh Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

- Yılmaz: İslam'ın Erken Döneminde Askerî-İdarî Bölgelerin (Cünd/Ecnâd) Oluşumu
- Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-Ayn*, nşr. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî, I-VIII, Beyrut: Dâr ve Mektebetül-hilâl, t.y.
- Honigman, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım, *Târîhu medîneti Dımaşk*, nşr. Amr b. Garâme el-Amrî, I-LXXX, Beyrut: Dârü'l-fikr, 1415-21/1995-2001.
- İbn Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, nşr. J. H. Kramers, I-II, Beyrut: Dâru Sâdır, 1938-39.
- İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden: Brill, 1889.
- İbn Kuteybe, *el-Meâni'l-kebîr fi ebyâti'l-meâni*, nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî, I-III, Haydarâbâd: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1368/1949.
- İbn Manzûr, *Lisâni'l-Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1892.
- İbn Saîd el-Mağribî, *Bastü'l-arz fi't-tûl ve'l-arz*, nşr. J. V. Gines, Titvân: Ma'hadü Mevlây el-Hasan, 1958.
- İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhitü'l-a'zam*, nşr. Abdülhamîd Hindâvî, I-XI, Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1421/2000.
- İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, nşr. Yûsuf el-Hâdî, Beyrut: Âlemül-kütüb, 1416/1996.
- İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, nşr. M. J. de Goeje, Beyrut: Dâru Sâdır, 2004.
- Jones, A. H. M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford: The Clarendon Press, 1971.
- Keçiş, Murat – Cüneyt Güneş, “Bizansın Anadolu'daki Yeni Düzeni: Thema Sistemi'nin Ortaya Çıkışı ve Problemler”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 19 (2018): 95-107.
- Kennedy, Hugh, “Towns of Bilâd al-Shâm and the Arab Conquest”, *Proceedings of the Symposium on Bilâd al-Shâm during the Byzantine Period*, ed. M. Adnan Bakhit – M. Asfour, Amman: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, 1986, II, 88-99.
- Lammens, H., “Câbiye”, *İA*, 1977, III, 5-6.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenü't-tekâsîm*, Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, nşr. Abdullah İsmâil es-Sâvî, Kahire: Dârü's-Sâvî, t.y.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire: Dârü'l-hadîs, 2007.
- Muhammed Kürd Ali, *Hitatü's-Şâm*, I-VI, Dımaşk: Mektebetü'n-Nürî, 1983.
- Nâsir-ı Hüsrev, *Sefernâme*, nşr. Yahyâ el-Haşşâb, Beyrut: Dârü'l-kitâbî'l-cedîd, 1983.
- Osman, Fethî, *el-Hudûdü'l-İslâmiyyetü'l-Bizantıyye beyne'l-ihdikâki'l-harbi ve'l-ittisâli'l-hadârî*, I-III, Kahire: ed-Dârü'l-kavmiyye li't-tibâa ve'n-neşr - Dârü'l-kâtibi'l-Arabî li't-tibâa ve'n-neşr, t.y.
- Ostrogorsky, G., *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

- Öztürk, Levent, "Bilim ve Medeniyet Tarihi Çalışmalarında İdeolojik Bir Sorun: Öncelik Meselesi", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 23 (2007): 23-34.
- Öztürk, Yücel, "Timar-Thema Teriminin Ortaya Çıkması, Bizans Uygulaması ve Osmanlı ile Mukayesesi", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, 31 (2013): 157-208.
- Petersen, A., *The Towns of Palestine under Muslim Rule AD 600-1600*, Oxford: Archaeopress, 2005.
- Seâlibî, Ebû Mansûr, *Simârü'l-kulûb*, nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Dârü'l-ma'rif, 1985.
- Shahid, Irfan, "Heraclius and the Theme System: Further Observations", *Byzantion*, 59 (1989): 208-243.
- Shahid, Irfan, "Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic", *Byzantion*, 57/2 (1987): 391-406.
- Shahid, Irfan, "Heraclius and the Unfinished Themes of Oriens: Some Final Observations", *Byzantion*, 64/2 (1994): 352-376.
- Shahid, Irfan, "The Jund System in Bilâd al-Shâm: Its Origin", *Proceedings of the Symposium on Bilâd al-Shâm during the Byzantine Period*, ed. M. Adnan Bakhit - M. Asfour, Amman: el-Câmiatü'l-Ürdüniyye, 1986, II, 45-52.
- Shahid, Irfan, "The Thematization of Oriens: Final Observations", *Byzantion*, 72/1 (2002): 192-249.
- Sourdel, D., "Djund", *Encyclopaedia of Islam (EI² [İng.])*, 1991, II, 601-602.
- Şeşen, Ramazan, "İbn Havkal", *DİA*, 1999, XX, 34-35.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Târihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, nşr. M. Ebü'l-Fazl, I-XI, Beyrut: Dârü't-türâs, 1967.
- "Theme", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I-III, New York: Oxford University Press, 1991, III, 2034-2035.
- Tüccar, Zülfikar, "Nâbiga el-Ca'dî", *DİA*, 2006, XXXII, 260-261.
- Vasiliev, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.
- Ya'kübi, *el-Büldân*, M. Emîn Dannâvî, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1422/2002.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-VII, Beyrut: Dâru Sâdir, 1995.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Avâsım", *DİA*, 1991, IV, 111-112.
- Yılmaz, Saim, *Anadolu'da Abbâsî-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.
- Zemahşerî, *Esâsü'l-belâga*, nşr. M. Bâsil Uyûnü's-Sûd, I-II, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998.

Ek 1: Şam Cünderinin Yıllık Gelirleri

	<i>Belâziirî (Abdülmelik b. Mervân dönemi (65-86/685-705) için verilen rakamlar)</i>	<i>İbn Hurdâzbih (Eserini yazdığı III. [IX.] asrın ortaları için verilen rakamlar)</i>	<i>Ya'kûbî (Eserini yazdığı III. [IX.] asrın son çeyreği için verilen rakamlar)</i>	<i>İbnü'l-Fakîh (Eserini yazdığı III. [IX.] asrın son çeyreği için verilen rakamlar)</i>	<i>İbnü'l-Fakîh (Hâdî-İlhelhakk'ın halifeliğinde (169-170/785-786) Vezir Yahyâ b. Hâlid el-Berkemekî'nin bir kâtabinin kaydından naklen Şam cünderinin tamamı için ürün cinsinden verilen rakamlar)</i>	<i>Kudâme b. Ca'fer (Eserini yazdığı IV. [X.] asrın ilk çeyreği için verilen rakamlar)⁹⁹</i>
<i>Ürdün Cündü</i>	180.000 dinar	350.000 dinar	100.000 dinar (Çiftlik gelirleri hariç)	350.000 dinar	* 500.000 rtl <u>zeytinyağı</u> (1 Bağdat rtlı=408 gr.) * 200.000 adet <u>elma</u> (Seâlibî elma sayısını 30.000 olarak vermektedir) * 10.000 men <u>incir</u> (1 men=260 dirhem)	109.000 dinar
<i>Filistin Cündü</i>	350.000 dinar	500.000 dinar	300.000 dinar (Çiftlik gelirleri dahil)	360.000 veya 500.000 dinar		195.000 dinar
<i>Dimaşk Cündü</i>	400.000 dinar	400.000 dinardan fazla	300.000 dinar (Çiftlik gelirleri hariç)	400.000 küsur dinar	* 1000 rtl <u>harrâb</u> (harnup, keçi boynuzu pekmezi)	110.000 dinar
<i>Kimnesrîn Cündü ve Avâsım Şehirleri</i>	800.000 veya 700.000 dinar (Kimnesrîn cündü + Avâsım Şehirleri + Hums Cündü)	400.000 dinar	-	4.000 dinar (Sadecce Kimnesrîn'in)		360.000 dinar
<i>Humus Cündü</i>		340.000 dinar	220.000 dinar (Çiftlik gelirleri hariç)	340.000 dinar		218.000 dinar

⁹⁹ Kudâme b. Ca'fer'in eserinden yalnızca cünderin gelirlerini verdiği kısımdan yararlandığımız için bu bilgileri metin içinde değil tabloda zikretmeyi uygun bulduk (Tablodaki bilgiler için bk. Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve smââtü'l-kitâbe [Kitabül-Harâc]*, nşr. Muhammed Hüseyin ez-Zebîdî, Bağdat: Dâru'r-Reşîd, 1981, s. 177-178, 184).

Ek 2: Cünd Sistemi İçerisinde Bulunan Şehirler ve Bizans Döneminde Yer Aldığı İdarî Birimler¹⁰⁰

CÜND/ THEMA ADI ¹⁰¹	YER ADI	BİZANS DÖNEMİNDEKİ ADI	THEMALARIN KURULUŞUNDAN ÖNCE BİZANS DÖNEMİNDE BULUNDUĞU BÖLGE (<i>Dioecesis Orientis</i>)
FİLİSTİN CÜNDÜ	İliyâ / Beytülmakdis	Aelia/Hierosolyma	Palestina Prima (I)
	Kaysâriye	Caesarea Maritima/Caesarea Palestinae	Palestina Prima (I)
	Gazze	Gaza/Kadytis/Cadytis	Palestina Prima (I)
	Nablus	Neapolis	Arabia---Palestina Prima (I)
	Sebastiye	Samaria/Sebaste/Gabinia	Palestina Prima (I)
	Lüd	Lydda/Diospolis/ Georgiopolis	Palestina Prima (I)
	Yübnâ	Iamneia/ Iamnia/ Jamnia/ Yavne	Palestina Prima (I)
	Amevâs/Emvâs	Nicopolis/Emmaus/Imwas	Palestina Prima (I)
	Yafa	Yoppa/Joppa/Ioppe/Jaffa	Palestina Prima (I)
	Beytülcibrîn	Beth Govrin/Eleutheropolis	Palestina Prima (I)
	Askalân	Ascalon/ Ashqelon	Palestina Prima (I)
	Dürâ/Tantûre	Dora/Adora	Palestina Prima (I)
	Tell Efik?	Antipatris	Palestina Prima (I)
	Eşdüd/Ashdod Yam	Azotus Paralus	Palestina Prima (I)
	Eşdüd (Ashdod)/İsdüd	Azotus Hippinus	Palestina Prima (I)
	Gazze yakınlarında bir yer	Anthedon	Palestina Prima (I)
	Gazze yakınlarında bir yer	Sarafiya/Sariphaea/Diocletiano- polis	Palestina Prima (I)
	Askalân Limanı	Maiuma of Ascalon	Palestina Prima (I)
	Gazze'nin güneyi	Sycamazon	Palestina Prima (I)
	Yafa ile Lüd arasında	Ono	Palestina Prima (I)
Gazze Limanı	Maiuma of Gaza	Palestina Prima (I)	
Refah	Raphia	Palestina Prima (I)	

¹⁰⁰ Yer isimleri tablosu hazırlanırken yararlanılan kaynaklar şunlardır: İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik*, s. 75-79; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm*, I, 154-55; Muhammed Kürd Ali, *Httatüŕ-Şâm*, III, 226-29; Jones, *The Cities*; Kennedy, "Towns of Bilâd al-Shâm", s. 88-99; Avni, *The Byzantine-Islamic Transition in Palestine*, s. 354 vd.; Petersen, Andrew, *The Towns of Palestine under Muslim Rule*.

¹⁰¹ Buradaki *thema* ifadesinden "Bizanslılar'ın Sâsânîler'i mağlup edip yeniden Şam bölgesine hâkim olmasından İslam fetihlerine kadar olan süreç, yani 628-636 yılları arasındaki (tamamlanmamış) Bizans *themaları*" kastedilmektedir.

CÜND/ THEMA ADI ¹⁰¹	YER ADI	BİZANS DÖNEMİNDEKİ ADI	THEMALARIN KURULUŞUNDAN ÖNCE BİZANS DÖNEMİNDE BULUNDUĞU BÖLGE (<i>Dioecesis Orientis</i>)
FİLİSTİN CÜNDÜ	Gazze'nin kuzeyinde bir yer	Bittylius	Palestina Prima (I)
	Salt	Amathus	Palestina Prima (I)
	Erihâ/Rihâ	Jericho	Palestina Prima (I)
	Hirbetü'l-Bascha/Bi'rû'l- Bâşâ?	Bacatha	Palestina Prima (I)
	Gazze'nin güneyinde bir yer	Gerara	Palestina Prima (I)
	Gazze'nin güneyinde bir yer	Orda	Palestina Prima (I)
	Gazze'nin güneyinde bir yer	Saltus Constantianus	Palestina Prima (I)
	Gazze'nin güneyinde bir yer	Menois	Palestina Prima (I)
	Gazze'nin güneyinde bir yer	Tricomia	Palestina Prima (I)
	Gazze'nin güneyinde bir yer	Livias/Julias	Palestina Prima (I)
	Remle (Başşehir)	-	(Bizans döneminde henüz mev- cut değil, Emeviler döneminde kuruluyor)
	Arsûf	Apollonia/Sozusa	
ÜRDÜN CÜNDÜ	Fihl	Pella	Palestina Secunda (II)
	Taberiye (başşehir)	Tiberias	Palestina Secunda (II)
	Beysân	Baithsan/Scythopolis/ Nysa/Skitopolis	Palestina Secunda (II)
	Süsiye	Hippos	Palestina Secunda (II)
	Âbil	Abila	Phoenice Libanensis (II)--- Pa- lestina Secunda (II)
	Ceder	Gadara	Palestina Prima (I)---Palestina Secunda (II)
	Beytüre's	Capitolias/ Kapitolias	Palestina Secunda (II)
	Debbûriye	Helenopolis	Palestina Secunda (II)
	?	Gabae	Palestina Secunda (II)
	?	Tetracomia	Palestina Secunda (II)

CÜND/ THEMA ADI ¹⁰¹	YER ADI	BİZANS DÖNEMİNDEKİ ADI	THEMALARIN KURULUŞUNDAN ÖNCE BİZANS DÖNEMİNDE BULUNDUĞU BÖLGE (<i>Dioecesis Orientis</i>)
ÜRDÜN CÜNDÜ	?	Gaulane	Palestina Secunda (II)
	?	Nais	Palestina Secunda (II)
	?	Exalo	Palestina Secunda (II)
	Kades	Cadasa	
	Akkâ	Ptolemais	Phoenice Paralia (I)
	Sûr	Tyre	Phoenice Paralia (I)
	Saffûriye	Sepphoris/Diocaesarea/ Tsipori/ Soforias	Palestina Secunda (II)
	Leccûn	Bethorus	
	Ceraş	Gerasa	Arabia
DİMAŞK CÜNDÜ	Dımaşk (başşehir)	Damascus, Damas	Phoenice Libanensis (II)
	Ba'lebek	Heliopolis	Phoenice Libanensis (II)
	Busrâ	Bostra	Arabia
	Kanâtü Busrâ	Canatha/Qanawat?/ Gabinia/ Septimia	Arabia
	Ezriât	Adraa/Edrei	Arabia
	Nevâ	Neve	Arabia
	?	Neila	Arabia
	?	Dium	Arabia
	?	Hexacomia	Arabia
	Mâdebâ/Me'debâ	Medaba	Arabia
	Hesban	Esbu	Arabia
	Ammân	Philadelphia	Arabia
	Menbiç	Hierapolis	Arabia/Avâsım
	Kaysâriye ile Yezreel ara- sında bir yer	Maximianopolis	Arabia--- Palestina Secunda (II)
	Masmiye	Phaena	Arabia
	?	Chrysopolis	Arabia
	?	Constantine	Arabia
	Süveyde	Dionysias Soada	Arabia
	İzra'/'Zura'	Zorava	Arabia
	?	Erre/Aere	Arabia
?	Eutime	Arabia	
Petra	Petra	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)	

CÜND/ THEMA ADI ¹⁰¹	YER ADI	BİZANS DÖNEMİNDEKİ ADI	THEMALARIN KURULUŞUNDAN ÖNCE BİZANS DÖNEMİNDE BULUNDUĞU BÖLGE (<i>Dioecesis Orientis</i>)
DİMAŞK CÜNDÜ	Arandel/Garandel	Arindela/Arieldela	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)
	?	Augustopolis	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)
	Petra yakınlarında bir yer	Characmoba	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)
	Meab	Areopolis	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)
	?	Zoara	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)
	?	Mapsis	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)
	?	Bitarus	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)
	Eyle (Akabe)	Aelana/Aila/Aela	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)
	?	Pentacomia	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)
	Mabsara?	Mamopsora	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)
	?	Saltur Hieraticus	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)
	?	Iotabe	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)
	Petra le Zoara arasında bir yer	Phaeno	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)
	?	Pharan	Palaestina Salutaris/ Tertia (III)
	Havran	Hauran/Hawran/ Decapolis* *Geniş bir bölge olan Havran, Roma döneminde “Decapolis” olarak bilinirdi. Decapolis’e bağlı şehirler şunlardı: Gerasa (Ceraş) Scythopolis (Beit She’an/Beysân) Hippos (Süsüye) Gadara (Jadar/Umm Kays) Pella (Fihl) Philadelphia (Amman) Capitolas (Beytü Re’s) Canatha (Kanavât) Raphana (Refeniyye) Damascus (Dimaşk)	
	Câbiye	?	
	Beseniye	?	
	Banyas	Paneas/Caesarea Philippi	Syria Secunda/Salutaris (II)
	Beyrut	Berytus/Laodikeia en te Phoini- ke/Col. Iulia Augusta Felix	Phoenice Paralia (I)

CÜND/ THEMA ADI ¹⁰¹	YER ADI	BİZANS DÖNEMİNDEKİ ADI	THEMLARIN KURULUŞUNDAN ÖNCE BİZANS DÖNEMİNDE BULUNDUĞU BÖLGE (<i>Dioecesis Orientis</i>)
DİMAŞK CÜNDÜ	Cübeyl/Biblos	Byblos/Byblus	Phoenice Paralia (I)
	Betrûn	Botrys	Phoenice Paralia (I)
	Sayda	Sidon/Col. Aurelia Pia	Phoenice Paralia (I)
	Trablus (Şam)	Tripolis	Phoenice Paralia (I)
	Arkâ/Tell Arkâ	Arca/Herakleia en Phoinike/ Caesarea ad Libanum	Phoenice Paralia (I)
	? Khan ard Artuşi	Orthosias	Phoenice Paralia (I)
	Arvad?	Arad/Arados	Phoenice Paralia (I)
	?	Constantine	Phoenice Paralia (I)
	Baniyas/Belenyâs	Balanea/Leukas	Phoenice Paralia (I)
	Merakiye	Maraccas	Phoenice Paralia (I)
	Zağartâ	Gigarta	Phoenice Paralia (I)
	el-Heri	Trieris	Phoenice Paralia (I)
	?	Politiane	Phoenice Paralia (I)
	?	Saltus Gonaiticus	Phoenice Paralia (I)
	Ciye	Porphyreon	Phoenice Paralia (I)
	Sarefend	Sarepta	Phoenice Paralia (I)
	Sayda yakınlarında bir yer	Rachla	Phoenice Paralia (I)
HUMUS CÜNDÜ	Humus (başşehir)	Emesa/Hemesa	Phoenice Libanensis (II)
	Kadeş	Laodicea ad Libanum	Phoenice Libanensis (II)
	Huvvârîn	Euaria	Phoenice Libanensis (II)
	?	Justinianapolis	Phoenice Libanensis (II)
	?	Barcusa	Phoenice Libanensis (II)
	?	Iabruda	Phoenice Libanensis (II)
	?	Maglula	Phoenice Libanensis (II)
	Selemiye	Salamiya/ Salamias	Phoenice Libanensis (II)
	?	Saltus Gonaiticus	Phoenice Libanensis (II)
	?	Chonochora	Phoenice Libanensis (II)
	?	Danaba	Phoenice Libanensis (II)
	?	Coradea	Phoenice Libanensis (II)
	?	Harlana	Phoenice Libanensis (II)
	?	Saracens	Phoenice Libanensis (II)
	Maarretünnu'mân	?	

CÜND/ THEMA ADI ¹⁰¹	YER ADI	BİZANS DÖNEMİNDEKİ ADI	THEMALARIN KURULUŞUNDAN ÖNCE BİZANS DÖNEMİNDE BULUNDUĞU BÖLGE (<i>Dioecesis Orientis</i>)
HUMUS CÜNDÜ	Fâmiye	Apamea	Syria Secunda/Salutaris (II)
	Şeyzer	Larissa	Syria Secunda/Salutaris (II)
	Resten	Arethusa (Aretusa)	Syria Secunda/Salutaris (II)
	Mariamın	Mariamme	Syria Secunda/Salutaris (II)
	Refeniye	Raphanae	Syria Secunda/Salutaris (II)
	Sukaylebiye	Seleucia ad Belum	Syria Secunda/Salutaris (II)
	Kastal	?	
	Tell Mannas/Telmenes	?	
	Kefertâb	?	
	Savvarân	?	
	Hama	Amathe/Epiphania/ Hamath	Syria Secunda/Salutaris (II)
	Lazkiye	Laodicea/Lattakiya	Syria Prima (I)
	Cebele	Gabala	Syria Prima (I)
	Belde	Paltus?	Syria Prima (I)
	Antartus/Tartûs	Antarados/Constantia	Phoenice Paralia (I)
	Marakiyye	Maraccas	
	Tedmür	Palmyra	Phoenice Libanensis (II)
	Cûsiye	?	
KINNESRİN CÜNDÜ	Kinnesrîn	Chalcis/Chalcis ad Belum/ Qenneşrin/ Qenneshre/Canestrine	Syria Prima (I)
	Halep (başşehir)	Beroe(i)a/Biyuriyye?/ Aleppo	Syria Prima (I)
	Hunâsıra/Hanasıra	Anasartha/ Theodoroupolis	Syria Prima (I)
	Cabbûla	Gabbula/Gabula	Syria Prima (I)
	Maarretümsreyin	?	
	Sermîn	Seremyn	
	Tizin/Tûzin	?	
	Rusâfe	Sergiopolis	
	Tâya/Tabâyâ Manastırı	?	
	Fesile Manastırı	?	

CÜND/ THEMA ADI ¹⁰¹	YER ADI	BİZANS DÖNEMİNDEKİ ADI	THEMALARIN KURULUŞUNDAN ÖNCE BİZANS DÖNEMİNDE BULUNDUĞU BÖLGE (<i>Dioecesis Orientis</i>)
SINIR ŞEHİRLERİ (AVASIM ve SUGÜR) (Hâfûrürreşid Döneminden Sonra)	Antakya	Antiochia/Theoupolis	Syria Prima (I)
	Süveydâ/Süveydiye	Seleukeia Pieria/Seleucia/Hydatos Potamoi	Syria Prima (I)
	Tarsus	Tarsus/Antiochia ad Cydnum	
	Massisa	Mopsuestia	
	Zende	?	
	Bağrâs	Pagrae	
	İskenderun	Alexandretta/ Alexandria ad Issum	
	Bâlis	Barbalissos	
	Menbiç (başşehir)	Hierapolis	
	Dülük	Doliche	
	Ra'bân	Rhabaine	
	Kürs/Kürus	Cyrrus/Hagioupolis	
	Cibrin	?	
	Tellü A'zâz	?	
	Sarkinâ/Şarkinâ	?	
	Nikablus	Nicopolis	
	Arâcîn/ Arşîn	?	
	el-Cûme	?	
Kâsirîn	?		

Formation of Military-Administrative Districts (*Jund/Ajnâd*) in Bilâd al-Shâm (Greater Syria) During the Early Islamic Period and the Influence of the Byzantine (the Eastern Roman Empire) Land Regime

Muslims captured vast lands following the early conquests by the Prophet and first caliphs, extending their control beyond the Arabian Peninsula. They accommodated the local social, administrative, and cultural heritage in order to take control over the region. Just like all civilizational “interactions,” certain practices remained similar to their earlier instantiations. One of these practices was the system of *jund*, which was applied following the conquest of Bilâd al-Shâm (Greater Syria). *Jund* (pl. *ajnâd*), literally meaning “army—military districts,” described military-administrative districts established in Bilâd al-Shâm (a region covering Syria, Jordan, Palestine, Lebanon and southern Turkey) in early Islamic history.

Looking at administrative reforms in Bilâd al-Shâm before the Islamic conquests, the system initiated by Roman Emperor Diocletian (284-305) prevailed in the east of the empire until the 6th century. This administrative structure, also called *Dioecesis Orientis* (Eastern Provinces) and made up of eleven provinces at the eastern border of the Byzantine empire, survived until the end of the 6th century and was replaced by another military-administrative structure called *thema*. It is still debated where in Byzantine lands these *themas* were established, supposedly initiated by Emperor Heraclius (610-641).

When looking at the conditions of Bilâd al-Shâm before the Islamic conquests, it appears that the Byzantines reestablished control over the region by defeating the Sasanians at the Battle of Nineveh. The region came under control of the Muslims through military conquests. After these conquests, Muslims initiated a new military and administrative structure called *jund*. The *junds* were established first in Jordan, Palestine, Damascus, and Homs. The Umayyads added to these a fifth *jund* in Qinnasrin. The *jund* divisions, which seems to have existed only in Bilâd al-Shâm under Muslim rule, underwent some transformations by the establishment of *awâšim* and *thughûr* cities by the Abbasids. The *junds* of Bilâd al-Shâm began to dissolve in time—especially due to the turmoil caused by the Crusades—and this system was abandoned.

This study focuses on the origins and formation of *junds* as well as on the Byzantine influence in their establishments. It first examines the kinds of administrative systems that were applied in Byzantine Bilâd al-Shâm. Then, it reviews the information provided in primary sources about the process of the formation of the *jund* system. It brings together accounts in Balâdhurî, who was the first author relaying the formation and transformation of the *junds*, and other works on geography penned by Muslims. It provides an overview of the *junds*' administrative structures (such as changes in time, subdistricts, and capitals) and on economic structures (like annual tax resources both in kind and in cash and the coin known as *jundî* etc.). In addition, it includes tables comparing amounts of taxes varying by different geographic districts in Bilâd al-Shâm. Moreover, it also seeks answer to the question whether the *jund* system was an administrative district formed first by Muslims or inspired by previous Byzantine examples.

Modern historians discuss whether the *jund* system in Bilād al-Shām was a Muslim invention or a continuation of the Byzantine administrative system. Although some argue that the Diocletian system existed in Bilād al-Shām before the Muslim conquests, it is worth noting that Irfan Shadid, a specialist on Arab-Byzantine relations, underlined the existence of quadripartite division formed by Heraclius, as he called it “unfinished Byzantine *themas*.” According to him, between the Battle of Nineveh in 628 (ending Sasanian control in Bilād al-Shām) and the Battle of Yarmuk in 636 (in which the Byzantines lost control in Bilād al-Shām), Heraclius established a quadripartite system. The four *junds* that formed after the Muslim conquests (Jordan, Palestine, Damascus and Homs) were actually a continuation of the prior system (and later the fifth *jund* would be established in Qinnasrin). My research in this paper adopts this argument, because it seems to have stronger historical basis. Therefore, the details of this perspective supporting the Byzantine origins of the *junds* of Bilād al-Shām seems to have qualitatively and quantitatively solid ground. Ultimately, the study argues that the *junds* shared many common aspects with previous Byzantine systems and thus stood largely as a continuation of these previous systems.

Keywords: Islamic History, Byzantium, Jund, Ajnād, Bilād al-Shām, Land System.
